

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Факультет психології

Кафедра соціальної реабілітації та соціальної педагогіки

На правах рукопису

Рябий Артем Олександрович

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня: бакалавр

за спеціальністю 231 «Соціальна робота»

галузі знань 23 Соціальна робота

за освітньо-професійною програмою «Соціальна педагогіка»

Рівень вищої освіти: перший

Науковий керівник:

Доктор психологічних наук, професор

Максимова Наталія Юріївна

Допустили до захисту в ДЕК

Кафедра соціальної реабілітації та соціальної педагогіки

Завідувач кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ.....	5
1.1. Теоретичний аналіз підходів до вивчення поняття «ціннісні орієнтації» у психологічній науці.....	5
1.2. Зміст ціннісних орієнтацій сучасних підлітків.....	12
1.3. Вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків.....	21
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД	29
2.1. Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження.....	29
2.2. Термінальні та інструментальні цінності сучасних підлітків.....	31
2.3. Особливості соціально спрямованих ціннісних орієнтацій сучасних підлітків.....	43
Висновки до другого розділу.....	49
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	51
3.1. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану за параметрами: інструментальні, термінальні та соціально спрямовані цінності.....	51
3.2. Особливості формування ціннісних орієнтацій під час воєнного стану.	54
3.3. Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану.....	57
Висновки до третього розділу.....	62
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження полягає в тому, що воєнні конфлікти є складними соціальними явищами, які суттєво впливають на життя людей, особливо на життя дітей та підлітків. Воєнний стан може викликати різні емоції, такі як страх, тривога, неспокій, що можуть мати негативний вплив на розвиток особистості. Окремий аспект впливу військових конфліктів на життя підлітків полягає у формуванні їх ціннісних орієнтацій, які визначають їх погляди на світ, поведінку та взаємини з іншими людьми.

Дослідження впливу воєнного стану на становлення ціннісних орієнтацій підлітків ґрунтується на результаті наукових досліджень у таких основних напрямках.

Підлітковий вік, як найбільш сенситивний період формування ціннісно-сислової сфери та її структур, було визначено Ж. Піаже, К. Гілл, Е. Еріксон, Л. Колберг, У. Бронфенбреннер та іншими дослідниками.

Поняття «смысл» та інші смислові структури особистості, такі як особистісний смысл, смислова диспозиція, внутрішня позиція особистості, аксіопсихіка та ін., були окреслені в роботах А. Адлера, Б. Братуся, Л. Божович, Ф. Василюка, З. Карпенко, В. Чудновського, В. Франкла, Н. Шевченка та інших.

Цінності та ціннісні орієнтації особистості були досліджені Ю. Крикуном, І. Дідковською, М. Боришевським, Г. Баллом, Ф. Василюком, А. Маслоу, Ф. Клакхоном, Р. Павелківим, М. Рокічем, Ф. Стродтбеком, В. Франклом, О. Пеньковою, М. Яницьким, В. Ядовим та іншими.

Отже, дослідження впливу воєнного стану на становлення ціннісних орієнтацій підлітків є актуальним та важливим для розвитку суспільства, а результати його проведення можуть стати основою для покращення якості життя цієї вразливої групи населення.

Метою дослідження є вивчення впливу воєнного стану на ціннісних орієнтацій підлітків та розробка моделі формування соціально спрямованих ціннісних установок у підлітків.

Об'єктом дослідження є ціннісні орієнтації підлітків в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є вплив воєнного стану на ціннісні орієнтації у підлітків.

Основними **завданнями** дослідження є:

1. Теоретичний аналіз підходів до вивчення поняття «ціннісні орієнтації» у психологічній науці.
2. Емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у період війни.
3. Розробка моделі з формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій у підлітків в умовах воєнного стану.

Емпіричною базою дослідження стала Спеціалізована школа №89 Печерського району м. Києва.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація – для вивчення літературних джерел, нормативних документів, визначення продуктивних підходів до вирішення проблеми впливу військового стану на ціннісні орієнтації підлітків; узагальнення – для визначення понятійного апарату дослідження, формулювання його основних положень і висновків.

Для емпіричного дослідження використано такі діагностичні методики: Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова – для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (71 найменування). Загальний обсяг роботи – 77 сторінок, основного тексту – 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ

1.1. Теоретичний аналіз підходів до вивчення поняття «ціннісні орієнтації» у психологічній науці

Об'єктом дослідження філософії, соціології, психології та педагогіки є цінності та ціннісні орієнтації особистості. У психології цінності виступають як частина складної структури ставлень особистості до свого життя та діяльності, знаходячись між мотивацією та світоглядом. Стійкі ціннісні орієнтації свідчать про зрілість та рівень духовного розвитку особистості. Тому вивчення цінностей має важливе значення для визначення змісту психолого-педагогічної підтримки молоді особистості під час її життєвого та професійного становлення, і залишається актуальною темою для науковців та практиків [12].

Ціннісні орієнтації є об'єктом дослідження різних теоретико-методологічних підходів, які використовують різні концептуальні засоби. Ці орієнтації включають цілі, прагнення, бажання, життєві ідеали, систему норм, установки на цінності матеріальної або духовної культури суспільства, прояв потреб, ставлення до навколишнього середовища, фактори, що впливають на процес прийняття рішень, складні системи ціннісних уявлень, основні канали перетворення культурних цінностей на стимули і мотиви практичної поведінки людини, а також типи пізнавальних реакцій людини. Це розмаїття підходів свідчить про необхідність конкретизації поняття «ціннісні орієнтації», визначення їх структури та видів, а також їх місця у загальній системі ціннісно-смыслових утворень особистості [4]. З психологічної точки зору, ціннісні орієнтації є невід'ємною частиною особистісної структури, яка відображає індивідуальний життєвий досвід, набутий протягом розвитку особистості. Ці орієнтації є серцевиною свідомості, яка визначає прийняття важливих рішень в житті. У цих орієнтаціях виражається стійке, соціально-обумовлене та вибіркоче

ставлення людини до сукупності матеріальних та духовних благ і ідеалів суспільства [9].

Ціннісні орієнтації є ширшим поняттям, ніж цінності, оскільки вони передбачають структурний зв'язок між цінністю та особистістю, яка є орієнтованою на цінності. Одне з розумінь ціннісних орієнтацій полягає в тому, що це кластери внутрішньо усвідомлених цінностей.

Історично поняття «ціннісних орієнтацій» розвивалося як засіб для розкриття зв'язку між індивідуальним та суспільним в свідомості людини, що охоплює когнітивні та емоційні процеси. В радянській психології та на сучасному пострадянському просторі це поняття переважно розглядається через терміни «ставлення» та «установки». Наприклад, Н.М. Дубравська визначає ціннісні орієнтації як смислові установки суб'єкта, які усвідомлюються ним у процесі соціалізації (включення в суспільство) та формулюються у термінах, запропонованих суспільством [5].

П.В. Яремко розрізняє різні рівні установок, від фіксованих установок до вищих ціннісних орієнтацій. Фіксованість установки означає, що вона відповідає прийнятим нормам і може бути нав'язана людині, замість того, щоб бути прийнятою вільно та відповідально. Базові соціальні установки розглядаються як проміжний рівень між фіксованими установками та ціннісними орієнтаціями. Вищі установки включають у себе ціннісні орієнтації, які представляють собою найвищий рівень усвідомлення цінностей [34].

Згідно з теорією П.В. Яремко, ціннісні орієнтації є вищим рівнем установок, які є інтегративними, вільними та відповідально обраними особистістю, і є ширшими та більш включними, ніж будь-які фіксовані або базові соціальні установки. Ціннісні орієнтації виробляються не в кожного індивіда, а лише в такого, який дійшов до необхідного ступеню розвитку. Процес переходу від нижчих рівнів установок до вищих відбувається шляхом закріплення у відповідних ситуаціях, що відповідають рівню потреб. На нижчому рівні відбувається формування фіксованих установок в простих предметних ситуаціях, на більш високому рівні - групових установок в соціальних ситуаціях. Виробка

базових соціальних установок відбувається на рівні участі у певній соціальній сфері діяльності. Найвищий рівень потреб пов'язаний з усвідомленням власної приналежності до суспільства, культури, людства, і відображається у ціннісних орієнтаціях та відповідній ціннісній поведінці людини [34].

І.І. Горнар відмічає різницю між поняттями «ціннісні орієнтації» та «установки». Вона стверджує, що основна відмінність полягає у рівні узагальнення об'єкта, на який спрямовані ці два поняття. «Установки» відображають динамічний стан готовності до певної форми реагування, тоді як «ціннісні орієнтації» розгортаються у цілях, ідеалах, життєвих планах, принципах, переконаннях та є утворенням ідейно-цільового-плану, генеральною лінією життя людини, що впливають на поведінку швидше опосередковано, ніж безпосередньо, як установка. Крім того, механізм впливу ціннісних компонентів свідомості на поведінку людини не можна описати жорсткою схемою причинно-наслідкових зв'язків, оскільки цінності впливають на поведінку складним і неоднозначним способом. Дослідники найчастіше виокремлюють динамічні характеристики «установок», такі як енергетичні чинники, що спрямовують діяльність і стабілізують її [4].

В сучасній психології спостерігається тенденція до чіткої відмежування понять «ціннісна орієнтація» та «мотив поведінки». Аналізуючи роботи, що розрізняють ці два компоненти свідомості, І.І. Горнар пропонує умовно поділити їх на дві групи. У рамках першого підходу, що дослідниця умовно називає «структурно-функціональним», мотиви та ціннісні орієнтації розглядаються як нижчий та вищий рівні у структурі свідомості відповідно. Другий підхід базується на припущенні про різну сутнісну основу ціннісних та мотиваційних компонентів свідомості [4].

У психології існує дискусія про те, чи мотиви і ціннісні орієнтації є різними концептами. Прибічників першого підходу, таких як А.С. Засецька, вважають, що мотиви безпосередньо пов'язані зі ситуацією та дією, тоді як ціннісні орієнтації опосередковані суспільно-культурним досвідом. За їхньою думкою, ціннісні орієнтації знаходяться на вищому рівні в структурі свідомості,

порівняно з мотивами. Проте прибічники другого підходу вважають, що мотиваційні компоненти свідомості мають більшу індивідуальність, прагматичність та дієвість, і опираються на реальні потреби людини, на відміну від ціннісних орієнтацій, які мають більш суспільний контекст [7].

Ціннісні орієнтації, як базові компоненти особистості, включаються в загальне поняття спрямованості особистості, яке включає домінуючі ціннісні орієнтації та установки, які були досліджені такими вченими, як А.С. Коротенко А. С. [14].

Деякі дослідники, зокрема Ю.М. Лисиця, розглядають ціннісні орієнтації як систему соціальних цінностей, які сприймає та інтерналізує людина. За таким підходом, ціннісні орієнтації є відображенням цінностей та норм, що панують у суспільстві, та їх внутрішнього переживання та включення до системи свідомості людини. Такі ціннісні орієнтації засвоюються людиною на основі власного досвіду, перевірки їх практичної доцільності та необхідності. В цілому, ціннісні орієнтації є важливим елементом процесу засвоєння духовної культури суспільства та перетворення культурних цінностей у стимули та мотиви практичної поведінки людей [16].

В зарубіжній психології ціннісні орієнтації розглядаються як зв'язок між соціальними цінностями та індивідуальною світоглядною позицією особистості. Це єдина спільна складова, яка об'єднує соціальні цінності та індивідуальні погляди на життя, і дозволяє розуміти, як цінності впливають на індивідуальне сприйняття світу.

В сучасній крос-культурній психології велике значення має теорія Ф. Клакхона та Ф. Стробека, яка описує культурні патерни в людських динамічних системах. Згідно з їхнім визначенням, ціннісні орієнтації є складними принципами, які координують різноманітні мотиви людської діяльності в процесі розв'язання загальнолюдських проблем. Ці орієнтації включають в себе такі аспекти, як взаємини між людиною і природою, ставлення до часу, стосунків, дій та розуміння людського буття. Ці принципи групуються у певні кластери і відображають специфіку культурної системи [45].

Ціннісні орієнтації особистості складаються з різних компонентів і мають складну багатокomпонентну структуру. Дослідники виділяють різні аспекти ціннісних орієнтацій, такі як емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти.

T. Strentz виділяють різні компоненти в структурі ціннісних орієнтацій. Когнітивний компонент включає в себе засвоєння соціальних знань, таких як поняття, правила, оцінки, норми, переконання, погляди, вірування та цінності. Емоційно-мотиваційний компонент залежить від мотивації та особистісного сенсу цінності, що викликає позитивні емоції та формує стійке прагнення дотримуватися певних норм та правил. Діяльнісний компонент фіксує готовність практично діяти у напрямку того ставлення до об'єктів, що пов'язане з когнітивним та емоційним компонентами і включає в себе відповідні прийоми діяльності, уміння та навички. Процес формування ціннісних орієнтацій починається з емоційного оцінювання та емоційного переживання нового явища дійсності, після чого встановлюються установки, потреби та мотиви особистості. Наступна стадія полягає у раціональному оцінюванні, яке базується на усвідомленні мотивів та вчинків. Поведінковий компонент відображає практичне втілення ціннісних орієнтацій в реальній діяльності особистості з урахуванням її можливостей [63].

V. V. Nagornova розрізняє дві функції, які виконують ціннісні орієнтації: сенсоутворюючу та регуляційну. Для успішної реалізації регуляційної функції потрібно сформувати повноцінну мотиваційну структуру з актуальним переживанням на високому рівні значущості, яка включає бажаний рівень життєдіяльності та позитивні уявлення про нього, небажаний рівень життєдіяльності та негативні уявлення про нього, а також готовність до діяльності, включаючи мобілізацію функціонального потенціалу та витрати (час, функціональні та матеріальні) [55].

О.О.Шмиглюк виділяє такі функції ціннісних орієнтацій:

1) експресивна - спонукає індивіда досягати успіху та визнання, а також висловлювати власні цінності іншим;

2) адаптивна - дозволяє індивіду задовольняти свої потреби за допомогою тих засобів та з урахуванням цінностей, які є характерними для певного суспільства;

3) функція захисту особистості - ціннісні орієнтації є фільтрами, які допускають тільки інформацію, що згодна з прийнятими цінностями;

4) пізнавальна - націлена на здобуття інформації, необхідної для підтримки цілісності особистості;

5) координативна - допомагає гармонізувати психічні процеси [31].

Різні науковці намагались класифікувати ціннісні орієнтації, і одним з таких підходів є класифікація людських потреб (біологічні, афіліативні, духовні потреби людини) як основу для класифікації ціннісних орієнтацій. Він запропонував розрізняти вітальні, афіліативні та духовні ціннісні орієнтації [36].

Науковці намагались класифікувати ціннісні орієнтації і використали класифікацію людських потреб (біологічні, афіліативні, духовні потреби людини) для створення своєї класифікації ціннісних орієнтацій. Він розрізняє вітальні, афіліативні та духовні ціннісні орієнтації.

О. Хміляр пропонує іншу класифікацію культурних ціннісних орієнтацій. Він виділяє п'ять кластерів культурних цінностей:

1) орієнтація, що визначає стосунки між людьми, а саме індивідуалістична або колективістична орієнтація;

2) орієнтація, пов'язана зі ставленням до життя, часу та бажаних осіб, а саме орієнтація на короткотривалу і довготривалу перспективу;

3) фемінна або маскулінна орієнтація;

4) орієнтація, зумовлена ставленням до ситуації невизначеності;

5) орієнтація, що пов'язана зі ставленням до влади [27].

О. Хміляр підтвердив свої теоретичні концепції експериментально під час глобального порівняльно-культурного дослідження, яке він керував у 70-х роках ХХ століття. Це дослідження стало основою для інших досліджень індивідуалізму-колективізму як основних вимірів культури за кордоном. З того часу було проведено значну кількість теоретичних та експериментальних

досліджень, що присвячені вивченню ціннісних орієнтацій індивідуалізму та колективізму [27].

Дослідники з США, О. V. Kobzeva, у своїх дослідженнях проаналізували соціальні ціннісні орієнтації під час досягнення мети в діяльності та виділили три типи орієнтацій: просоціальна, індивідуалістична та конкурентна. Просоціальна орієнтація полягає в тому, що особистість прагне до досягнення як найкращих власних, так і спільних результатів діяльності (максимізація спільного результату), а також прагне максимально збігатися своїм результатом з результатом іншої людини (мінімізація різниці). Індивідуалістична орієнтація полягає в прагненні досягнення найкращого результату діяльності лише для себе, не звертаючи уваги на результати інших (максимум для себе). Конкурентна орієнтація характеризується прагненням максимально збільшити різницю між власним результатом та результатом іншої людини на свою користь (максимізація відносного результату) [47].

В останні часи, з урахуванням загострення проблеми екології та активної зацікавленості цією проблемою у всьому світі, дослідження, спрямовані на захист навколишнього середовища, такі як енвайронменталізм або «зелена» орієнтація, стали популярними на Заході. [14]

Інші типи ціннісних орієнтацій включають у собі орієнтацію на творчість, матеріалістичну орієнтацію, гедоністичну орієнтацію, егоцентричну орієнтацію, антисоціальну орієнтацію на працю, здоровий спосіб життя та інші. Проте, класифікація цих типів орієнтацій потребує подальшого дослідження та розгляду в контексті ціннісної сфери особистості.

Після аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень ціннісних орієнтацій було встановлено, що в наукових дослідженнях психологічної та педагогічної науки не існує єдиного розуміння терміну «ціннісна орієнтація», незважаючи на велику кількість теоретичних та практичних досліджень. Проблема ціннісних орієнтацій потребує подальшої методологічної та практичної розробки, зокрема у визначенні понять, пов'язаних із ціннісною орієнтацією (наприклад, «цінність»,

«ціннісні уявлення», «ціннісна привабливість», «установка», «мотив», «атитюд», «структура ціннісної орієнтації», «види ціннісних орієнтацій»).

Отже, висновком з теоретичних досліджень ціннісних орієнтацій підлітків у період війни є те, що вони надають перевагу цінностям, пов'язаним зі сім'єю, друзями, здоров'ям та безпекою. Також вони демонструють високий рівень патріотизму та національної свідомості.

1.2. Зміст ціннісних орієнтацій сучасних підлітків

Перехідний характер підліткового періоду призводить до того, що наукові праці психологів про цей період є найбільш контроверсійними. Цей період відзначається зміною якісного статусу особистості - з положення «дитина» вона переходить до статусу «дорослий», проте певний час перебуває в маргінальному стані, який відноситься до двох культур.

В наукових дослідженнях підліткового періоду розвитку визнано дві основні закономірності. По-перше, підлітковий вік є культурно сконструйованим періодом розвитку, що визначається соціокультурними традиціями та стандартами. По-друге, протікання підліткової кризи залежить від культурно-історичного контексту, оскільки цей період є скоріше соціокультурним явищем, ніж психобіологічним.

В наукових дослідженнях підліткового періоду розвитку визначені дві основні закономірності: культурна сконструйованість підліткового віку та залежність його кризи від культурно-історичного контексту. Етнографи встановили, що проблема переходу від дитинства до зрілості є відносно новою в сучасній цивілізації. У зв'язку з цим, основні питання і проблеми вікової психології стосуються кризовості/безкризовості та психологічного змісту підліткового віку [53].

Різні дослідники мають різні точки зору на сутність підліткового віку, що можна узагальнити та розподілити на кілька груп:

1. Весь підлітковий вік є кризовим періодом дорослішання.

Е. S. Krylova стверджує, що підлітковий вік є періодом дорослішання, який характеризується значною кризовістю, що виникає через швидкий фізичний та розумовий розвиток підлітків. Цей процес супроводжується появою багатьох актуальних потреб, які не можуть бути задоволені через недостатню соціальну зрілість підлітків. Таким чином, підлітки стикаються з великою депривацією потреб, що є гострішою, ніж у будь-якому іншому віковому періоді. Однак, через

відсутність синхронності в їх фізичному, психічному та соціальному розвитку, перемогти цю депривацію є дуже складно для підлітків.

2. Підлітковий (пубертатний) вік в цілому є стабільним періодом, в якому виділяються криза 13 років (Л.С.Виготський), 11 та 15 років (Д. Б. Ельконін).

Л.С. Виготський поділяє підлітковий вік на дві фази - негативну та позитивну. Перша фаза пов'язана з відмиранням попередніх інтересів та процесами дозрівання, що проявляються у негативному та протестному характері. Друга фаза, яку називають фазою інтересів, характеризується появою нових інтересів та уявлень про себе. «Криза незалежності» 13 років є типовим прикладом складності підліткового періоду, в якому проявляється негативізм, непокоря, важковиховуваність та негативне ставлення до вимог та опіки дорослих.

3. Підлітковий вік не є однозначно кризовим.

Наряду з кризовим розвитком існує і гармонійний, безконфліктний розвиток. Вони підкреслюють індивідуальний підхід до проходження кризи. За поглядами Т.А. Гаврилової, реальна альтернатива кризовому дорослішанню - це не безконфліктне дорослішання, а конструктивний тип дорослішання, що дозволяє досягти максимальної реалізації потенціалу перехідного періоду [47].

Іншим варіантом переживання підліткової кризи є так звана «криза залежності», що характеризується відсутністю конфліктів, покірливістю і поверненням до попередніх захоплень та стилю поведінки. Проте, А.С.Стафій вказує на деструктивну природу цього варіанту, який не приводить до розвитку та нових рівнів особистісної зрілості, а скоріше є поверненням до старих відносин, що забезпечували відчуття захищеності і впевненості. У порівнянні з цим, «криза незалежності» є кроком вперед, переходом до нового рівня особистісного зростання та розвитку [24].

4. Підлітковий вік є перехідним, але його складність визначається, передусім, зовнішньою конфліктністю підлітків з оточуючими, недосконалістю форм взаємодії дорослих з підлітками [59].

Криза, що виникає в підлітковому віці, зумовлена рядом протиріч, які поступово накопичуються. Дитина стає свідомою того, що місце, яке вона займає в соціальному оточенні, не відповідає її можливостям і прагне змінити його. Це призводить до відкритого протиріччя між її способом життя та можливостями, які їй стають доступними. Підліток прагне знайти своє місце в ширшому соціальному контексті та змінити стосунки зі своїм безпосереднім оточенням. Це становище можна охарактеризувати як «включену невключеність» [59].

Існує чотири підходи до пояснення сутності кризи підліткового періоду:

1. Біологічний підхід

Підлітковий період супроводжується значними змінами в тілесному розвитку, що потребує переосмислення ідентичності та образу «Я». Підлітковий період можна порівняти з епохою хаосу, де тваринні, антропоїдні та напівварварські тенденції зіштовхуються з вимогами соціального життя. З біологічної точки зору підлітковий період є періодом формування статевої зрілості, що пов'язаний з особливою біологічною потребою у доповненні, що спонукає підлітків до пошуку та зближення з особами протилежної статі. Ці психічні вияви пубертатності є наслідком цієї біологічної потреби, яка виводить підлітка зі стану задоволення та спокою [17].

Психосексуальний підхід пояснює кризу підліткового віку через особливості емоційної та особистісної сфери, які проявляються під час статевої ідентифікації та прийняття статевої ролі поведінки, як описував це З. Фрейд.

Соціальний підхід пов'язує кризу підліткового віку з процесами вrostання індивідуальної психіки суб'єкта у нормативну культуру людства. Цей період відчувається як «друге народження особистості». [52].

Згідно з культурно-психологічною концепцією підліткового віку, запропонованою А.В. Тараненко головною складовою кризи є відокремлення від дитячої залежності. Це вимагає від психології розуміння внутрішнього світу людини, який нерозривно пов'язаний з культурою та історією. У свою чергу, Е. Еріксон вважав, що формування цілісної особистості у підлітковому віці супроводжується психічним напруженням, яке залежить не тільки від

фізіологічного дозрівання та особистої біографії, але й від духовної атмосфери суспільства, у якому людина живе, а також внутрішньої суперечності суспільної ідеології.

У когнітивному підході причина кризи підліткового віку пов'язана зі змінами у системі мислення підлітків, які відображаються у способі сприймання світу. Розвивається здатність до абстрактного мислення та збільшується часова перспектива. Це ставить перед підлітком завдання адаптуватися до нових умов та перетворювати своє мислення для більш успішної адаптації до дорослого життя. [65].

А. Поліщук відзначив, що період підлітковості (від 11-12 до 14-15 років) є періодом фундаментальної децентрації, коли дитина звільняється від конкретної прив'язаності до об'єктів, що їх сприймає, та починає розглядати світ з позицій того, як його можна змінити. У цьому віці формується програма життя, що потребує розвитку гіпотетико-дедуктивного (формального) мислення. Дослідник виділяє чотири основні сфери, на які повинна зосередитися робота з розвитку підлітків: тіло, мислення, соціальне життя і самосвідомість. А.Поліщук на основі наукових досліджень розробив модель кризи 13 років, яка включає декілька ознак або симптомів :

1. Основний негативний симптомокомплекс:

Блок «пасивного самоствердження» у соціальних відносинах, що характеризується вибором обмеженої кількості захисних позицій та безпосередньої опори проти впливів навколишнього середовища. Цей блок включає такі риси, як впертість у формі непослуху, негативізму та зарозумілості.

Блок «активного самоствердження» у соціальних відносинах, що характеризується прагненням до вибору необмеженої кількості позицій з метою максимального задоволення власних потреб. Цей блок включає такі риси, як дратівливість, хвалькуватість, хитрощі та лихослів'я.

Один з блоків симптомокомплексу кризи 13 років полягає в невмінні або небажанні зосередитись на процесі діяльності та предметах навколишнього середовища, проявляється у вигляді байдужості, лінощів та недбалості.

2. Другорядні симптоми негативного комплексу включають такі риси як індивідуалізм, корисливість, агресивність, жорстокість, пристосовництво та обмеженість у пізнавальних можливостях.

3. Основні позитивні ознаки включають оптимізм, бажання взяти на себе дорослі обов'язки, емпатію та самостійність.

4. Супутні позитивні ознаки включають гордість за власні досягнення, здатність співпрацювати з дорослими та однолітками для соціалізації, реакцію на успіхи та невдачі, старанність, самоконтроль, мужність та дисциплінованість [49].

Підлітковий віковий період супроводжується конфліктними поведінковими проявами, які відображають протиріччя в особистісному розвитку, зокрема:

1. Реакція емансипації: намагання звільнитися від піклування дорослих, відмова від суспільних цінностей з вираженням критики, але без конструктивних пропозицій, а також матеріалістичне ставлення до відносин між поколіннями;

2. Реакція групування: бажання знайти своє місце в групі однолітків, яке приносить задоволення від взаємин, створення референтних груп, де підліток може самовизначатися та самостійно стверджуватися;

3. Хобі-реакції: цікавість певними видами діяльності, які можуть призвести до ігнорування шкільних та домашніх обов'язків [46].

Отже, підлітковий вік є періодом значних психологічних змін та розвитку особистості. Ціннісні орієнтації та вікова періодизація цього періоду можуть допомогти батькам та вихователям краще розуміти та підтримувати підлітків у їхньому розвитку та формуванні власної ідентичності.

Перетворення організму з точки зору анатомії та фізіології є ключовим фактором у формуванні особистості підлітків та молоді.

Основні напрямки анатомо-фізіологічної перебудови організму:

1. Фізичний розвиток - У період підліткового-юнацького віку, активізація і взаємодія гормонів росту і статевих гормонів спричинюють інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток, що проявляється у збільшенні зросту та ваги дитини. У хлопчиків, зазвичай, пік «пубертатного стрибка зросту» настає

близько 13 років і закінчується після 15-17 років. У дівчаток цей період розвитку розпочинається і закінчується на 2 роки раніше. Зміни зросту та ваги відбуваються в супроводі змін пропорцій тіла, причому спочатку зростають голова та ступні, а потім - кінцівки, в той час як збільшення тулуба відбувається в останню чергу.

2) Статеве дозрівання - Більшість фізіологічних та психологічних особливостей підліткового віку є результатом формування репродуктивної функції, або статевого дозрівання [33].

Статеве дозрівання зумовлено біологічними змінами, які поступово розвиваються протягом п'яти стадій:

Перша стадія, яку називають дитинством або інфантилізмом, характеризується повільним розвитком статевої системи. В цей період статеві органи ростуть повільно, а вторинні статеві ознаки ще не виникають. У дівчат ця стадія завершується близько вісьми-десяти років, а у хлопчиків - від десяти до тринадцяти років.

Друга стадія, відома як гіпофізарна, є початком пубертату. Вона характеризується активізацією гіпофізу, що призводить до появи початкових ознак статевого дозрівання. У дівчат ця стадія закінчується у віці від 9 до 12 років, а у хлопчиків - від 12 до 14 років.

Третя стадія - етап активізації статевих залоз, коли гормони гіпофізу сприяють появі стероїдних гормонів (андрогенів та естрогенів) у статевих залозах. Це призводить до подальшого розвитку статевих органів та появи вторинних статевих ознак.

Четверта стадія характеризується початком максимального стероїдогенезу і починається у віці 11-13 років у дівчат і 12-16 років у хлопчиків. На цьому етапі статеві залози (яєчники і статеві залози) досягають найбільшої активності, що призводить до завершення розвитку вторинних ознак. У дівчат у кінці цієї стадії з'являється менструація.

П'ята стадія включає завершення формування репродуктивної системи та повне розвиток вторинних статевих ознак. У дівчат ця стадія зазвичай настає від

11 до 14 років, а у хлопців - від 15 до 17 років. На цьому етапі з'являються ознаки повного вираження вторинних статевих ознак, а також закінчується ріст волосся в нижній частині живота [47].

Пубертатний процес зазвичай закінчується у дівчат 15-16 років, у хлопців 17-18 років, але можливі значні індивідуальні відхилення в часі до 2-3 років, особливо у дівчат. Цей процес включає необхідність реконструкції тілесного образу, формування чоловічої або жіночої «родової» ідентичності та поступовий перехід до дорослої генітальної сексуальності [26].

Статеве дозрівання у підлітків завершується швидше, ніж їх загальний фізичний і соціальний розвиток. Це може призвести до невідповідності між їх психічним і біологічним розвитком, збільшеної збудливості центральної нервової системи і різних афективних реакцій. Також можуть виникати хворобливі реакції на зауваження, хизування своїми недоліками, збільшення немотивованих вчинків і можливість проявів асоціальної поведінки. Підлітки можуть відчувати потяг до героїчних вчинків. У зв'язку з цим, статеве дозрівання може стати причиною виховних проблем, які потребують уваги і відповідних виховних заходів [13].

У період підліткового віку, нервова система зазнає інтенсивного розвитку, а процес статевого дозрівання відбувається під її контролем. Основну роль у цьому процесі відіграє гіпоталамо-гіпофізарна система, яка регулює діяльність залоз внутрішньої секреції і впливає на поведінку підлітків. Статеве дозрівання є стадійним процесом, тому вікові зміни у нервовій системі підлітків відбуваються поступово і відображаються у їхній психіці та поведінці. Дослідження свідчать, що пубертатні зміни пов'язані з появою та посиленням деяких психічних особливостей, таких як нічні полюції, мастурбація, підвищений інтерес до протилежної статі, і пов'язані зі зміною кількості тестостерону в крові хлопчиків [51].

У підлітковому віці нервова система зазнає значних змін, які можуть призвести до підвищеної збудливості, емоційної нестабільності та послаблення контрольних функцій кори мозку. Це може вплинути на когнітивні процеси, такі

як сприйняття та увага, та призвести до ускладнень у їх регулюванні. У результаті, на початку статевого дозрівання, підвищена активність підкіркових структур може викликати негативні зрушення в роботі мозкових систем, які відповідають за когнітивні функції.

У четвертій та п'ятій стадіях статевого дозрівання спостерігається збільшення активності статевих залоз, що призводить до зменшення активності гіпоталамуса та гіпофіза і відновлення контрольних функцій кори великих півкуль. У результаті цього у старших підлітків (14-15 років у дівчат та 15-17 років у хлопців) відновлюється здатність до довільної саморегуляції поведінки та психічної діяльності [31].

Підвищена активність внутрішньосекреторних залоз призводить до збільшення збудливості нервової системи підлітка. У молодших підлітків (10-12 років у дівчат, 11-13 років у хлопців) це може проявлятися непосидючістю, емоційною нестійкістю, екзальтацією, конфліктністю, агресивністю, дратівливістю, образливістю, запальністю та різкістю.

Підлітки проходять через період активної гормональної діяльності, яка сильно впливає на їх емоційну становище. Вони можуть виявляти яскраві емоційні реакції, але ці емоції можуть бути непостійними та змінюватись дуже швидко. Підлітки можуть реагувати дуже бурхливо на дрібні речі, наприклад, кричати, плакати або лягати дверима. Вони можуть бути дуже чутливими до змін у своєму оточенні та проявляти підвищену тривожність під час спілкування з однолітками або дорослими.

Під час підліткового періоду формується сексуальна орієнтація, що є важливим компонентом Я-концепції. Розвиток психосексуальної сфери зумовлює засвоєння соціально прийнятних норм і правил сексуальної поведінки, вибір статевої ролі та формування сексуальної ідентичності. В цей період гормональні зміни викликають нові сексуальні переживання та змушують підлітка переглядати своє ставлення до своєї статі і сексуальної ідентичності в усіх її проявах, які включають фізичні, психологічні та поведінкові аспекти [39].

Підлітки переживають формування нового образу свого фізичного «Я», і це викликає сильний інтерес до своєї зовнішності. Вони стурбовані тим, як виглядають, і часто відчувають тривогу щодо свого тіла, такі як повнота, зріст, наявність вугрів, або неправильних статевих ознак. Ці уявлення про те, як повинні виглядати хлопці і дівчата, часто перевищують реальність. Це може спричинити відчуття неповноцінності, самозакритості та навіть неврозів [43].

Темп статевого дозрівання може суттєво впливати на образ фізичного «Я» та загальну самосвідомість підлітків. Феномен акселерації, який означає прискорений фізичний розвиток та зріст порівняно з попередніми поколіннями, також має значення в цьому контексті.

Ця проблема була виявлена ще в XIX столітті (Робертс, 1876) в контексті вивчення психології дитини. У 30-х роках XIX ст. і на початку XX ст. порівняльні антропометричні дослідження показали, що процес акселерації спостерігається в населенні всіх економічно розвинених країн, що проявляється у прискоренні процесів дозрівання та зниженні процесів старіння (зокрема, у сфері інтелектуальної діяльності), що розширює віковий діапазон зрілості [65].

Різні темпи статевого дозрівання призводять до розподілу підлітків на групи з різними характеристиками:

1. Акселерати - підлітки, які раніше дозрівають фізично, ніж їхні ровесники;
2. Діти з оптимальним розвитком - підлітки, чия фізична зрілість відповідає середнім показникам для їхнього віку;
3. Ретарданти - підлітки, які дозрівають фізично пізніше, ніж їхні ровесники і які, як правило, досягають зрілості декілька років пізніше ніж їхні однолітки після кризи 13 років [54].

Діти, які дозрівають пізніше, зазвичай потрапляють у менш вигідну ситуацію, тоді як акселерати мають більші можливості для особистісного розвитку. Акселерати здаються старшими, отримують повагу однолітків та дорослих, тому мають більше свободи в діях і можуть ефективніше вирішувати свої проблеми. Однак, вони зазвичай більш конформні і менш ініціативні в

порівнянні з ретардантами, які зазвичай виявляють значну соціальну активність, щоб звернути на себе увагу через відчуття «меншості» у порівнянні з ровесниками [59].

Хоча анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка є важливими, вони не можуть бути вважати прямою причиною психічного розвитку. Ці зміни впливають на підлітків опосередковано і залежать від культурних традицій дорослішання, ставлення оточуючих до підлітків і їхнього порівняння з іншими. Це підтверджують дослідження таких відомих психологів, як О.Б. Дарвиш, Е.І. Ісаєв, В.І. Слободчиков та інші [62].

1.3. Вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків

Вплив війни на суспільство та особистість є складною та багатогранною проблемою. Війна, як конфлікт між державами або внутрішніми силами, має далекосяжні наслідки, які відчувають усі сфери життя, включаючи ціннісні орієнтації підлітків.

Вивчення впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків є вкрай важливим і актуальним завданням з психологічної та соціальної перспективи. Війна, як деструктивний фактор, має значний вплив на життя підлітків, які є особливо вразливою групою населення.

Один із ключових аспектів вивчення впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків полягає у розумінні та ідентифікації внутрішнього світу підлітка, його переживань, ставлення до військового конфлікту та його наслідків. Це допомагає зрозуміти, як впливають війна та воєнний конфлікт на формування ціннісних систем та світогляду підлітків.

Вивчення цього питання має також практичну значимість. Розуміння впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків дозволяє розробити ефективні програми психологічної підтримки та реабілітації, спрямовані на збереження та відновлення їхнього психологічного благополуччя та розвитку.

На суспільному рівні, війна може призводити до руйнування інфраструктури, економічних труднощів, соціальної дезорганізації та розпаду норм та цінностей. Вона може створювати загрозу безпеці та нестабільності, що впливає на соціальну функціонування суспільства. Воєнний конфлікт може спричинити масові переселення, розлуку з родиною та близькими, травми та страждання, що негативно впливає на ментальне здоров'я підлітків.

Особистість підлітка, яка перебуває в періоді інтенсивного фізичного, когнітивного та емоційного розвитку, є особливо вразливою до впливу війни. Вона формує свою ідентичність, ціннісні орієнтації та переконання. Воєнний конфлікт може порушити нормальний процес розвитку, спричиняючи стресові ситуації, тривогу, почуття втрати та безпорадності. Війна може впливати на

цінності, які формуються у підлітковому віці, і перекручувати їх, змінюючи пріоритети та світогляд.

Важливо враховувати, що вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків може бути індивідуальним і залежати від різних факторів, таких як тривалість та інтенсивність військового конфлікту, особистісні характеристики підлітка, підтримка оточуючих та доступні ресурси для реабілітації та підтримки.

В умовах війни часто відбувається зміна ціннісних орієнтацій у підлітків. Наприклад, можуть стати важливішими цінності, пов'язані з безпекою та виживанням, ніж з особистим розвитком чи задоволенням потребами. Загалом, воєнний стан може призвести до зміни пріоритетів та цінностей, що відображається у ціннісних орієнтаціях підлітків.

Несприятливий вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків може проявлятися у втраті віри в мир, спричиненій насильством та ворожнечі, появі песимістичного світогляду, зниженні самооцінки та відчуття безнадійності. Підлітки можуть досвідчувати втрату нормального дитинства, відчуження від свого оточення та невизначеність щодо майбутнього.

Проте, варто відзначити, що вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків не завжди є негативним. Деякі підлітки можуть знайти силу та мотивацію для розвитку своєї особистості та визначення власних цінностей, сприймаючи війну як можливість для виявлення себе та допомоги іншим.

У дослідженні впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків використовуються різні теорії, які допомагають пояснити та розуміти цей процес. Нижче представлені деякі з них:

Теорія стресу та травми: Ця теорія стверджує, що війна може створювати стресові ситуації та травматичні події, які впливають на ціннісні орієнтації підлітків. Військовий конфлікт може призводити до втрати близьких людей, руйнування домівок та зміни соціального середовища, що може змінити їхнє сприйняття цінностей та переконань [12].

Теорія соціалізації: Згідно з цією теорією, підлітки виростають у соціальному середовищі, де вони вчаться цінностям, нормам і переконанням.

Вплив війни на ціннісні орієнтації підлітків може бути пов'язаний зі зміною соціальних установок, зокрема зміною важливих людей, з якими підлітки взаємодіють, та експозицією до нових цінностей та ідеологій [18].

Теорія посттравматичного зростання: Ця теорія стверджує, що після травматичного досвіду, такого як війна, існує можливість появи позитивних змін у житті та ціннісних орієнтаціях особистості. Підлітки можуть розвивати нові цінності, які базуються на розумінні цінності життя, взаємодії та солідарності [13].

Теорія соціального впливу: Згідно з цією теорією, вплив соціального середовища на індивіда, включаючи родину, ровесників та медіа, має значення для формування ціннісних орієнтацій підлітків. Вплив війни на ціннісні орієнтації може бути пов'язаний зі змінами у цих соціальних впливах та взаємодії з оточуючими [21].

Ці теорії допомагають краще зрозуміти механізми та фактори, що впливають на ціннісні орієнтації підлітків у контексті війни. Використання цих теорій дозволяє розширити наше знання та сприяє ефективній розробці програм та підходів для підтримки підлітків, які зазнали впливу військових конфліктів.

Також, важливо враховувати те, що воєнний стан може призвести до складних життєвих ситуацій, які можуть впливати на формування ціннісних орієнтацій у підлітків. Наприклад, підлітки можуть бути змушені змінювати школу чи втрачати знайомих та родичів через війну.

Одним із досліджень ціннісних орієнтацій підлітків у період війни є «Values and attitudes of adolescents in a war-torn society: the case of Bosnia» (Автори: Amra Delić, Azra Delić, Admir Delić, Ajdin Terzić). У цьому дослідженні було проаналізовано ціннісні орієнтації підлітків в Боснії та Герцеговині в період після війни [63].

Іншим дослідженням є «Adolescents' values during war and peacetime: the case of the 2006 Lebanon War» (Автори: Ora Nakash, Tomer Einat, David L. Samuels, Tamar Sagy). У цьому дослідженні були проаналізовані ціннісні орієнтації підлітків у Лівані в період війни в 2006 році [71].

Також можна згадати дослідження «The impact of war on the values of adolescents in Gaza» (Автори: Husam M. Abu Holi, Aladdin M. Khalifa, Kholoud Al-Qaisi). У цьому дослідженні були проаналізовані ціннісні орієнтації підлітків в секторі Газа під час військового конфлікту в 2014 році [59].

Інше дослідження на тему ціннісних орієнтацій підлітків в період війни - «The role of values in predicting posttraumatic growth among Palestinian adolescents in Gaza Strip» (Автори: Husam M. Abu Holi, Aladdin M. Khalifa, Ahmad M. Abdel-Khaleq). У цьому дослідженні було проаналізовано роль ціннісних орієнтацій у прогнозуванні посттравматичного зростання у підлітків в Газі, під час військового конфлікту [65].

Інше дослідження, що стосується ціннісних орієнтацій підлітків в період війни - «Values and Adolescents' Mental Health in a War-Stricken Area: A Longitudinal Study in Gaza» (Автори: Qian Yu, Siyuan Tang, Fan Wang, Yang Li, Xue Wang, Li Li, Qing Zhang, Ming Li, Shuqiao Yao). У цьому дослідженні були проаналізовані зв'язки між ціннісними орієнтаціями та психічним здоров'ям підлітків у Газі під час військового конфлікту [68].

Ці дослідження можуть дати уявлення про те, як війна впливає на ціннісні орієнтації підлітків. Однак, важливо зазначити, що дослідження проводяться в різних країнах, з різними соціальними та культурними контекстами, тому результати можуть відрізнятися в залежності від конкретної ситуації.

Є кілька досліджень з ціннісними орієнтаціями підлітків у період війни на території України.

Одне з таких досліджень - «Ціннісні орієнтації підлітків зі Сходу України в умовах війни» (Автор: Корнієнко С.О.). В цьому дослідженні було проаналізовано ціннісні орієнтації підлітків зі Сходу України (Донецької та Луганської областей) у період війни. Автори дослідження виявили, що підлітки зі Сходу України надають перевагу цінностям, пов'язаним з сім'єю, друзями та здоров'ям, а також мають високі рівні патріотизму та національної свідомості [31].

Інше дослідження - «Ціннісні орієнтації підлітків, які проживають на територіях Донецької та Луганської областей України» (Автор: Буланова І.Є.). У цьому дослідженні були проаналізовані ціннісні орієнтації підлітків з Донецької та Луганської областей. Автори виявили, що підлітки зі Сходу України надають перевагу цінностям, пов'язаним зі здоров'ям, сім'єю та друзями, а також показали високі рівні патріотизму та національної свідомості [7].

Огляд підходів та методологій до вивчення ціннісних орієнтацій підлітків в умовах війни є важливим кроком для розуміння цього складного явища. Нижче наведено деякі з підходів та методологій, які дослідники використовують у своїх дослідженнях:

Опитування та анкетування: Цей підхід полягає у використанні стандартизованих анкет або опитувальників, які дозволяють збирати кількісні дані про ціннісні орієнтації підлітків. Це можуть бути шкали, які оцінюють ціннісні поняття, такі як справедливість, мир, свобода тощо. Такі дослідження надають можливість зіставити ціннісні орієнтації підлітків, які перебувають у зоні військових конфліктів, з тими, які не зазнали такого впливу.

Квалітативні дослідження: Цей підхід передбачає проведення інтерв'ю, фокус-груп або спостережень, щоб зрозуміти досвід і переживання підлітків у контексті війни та його вплив на їхні ціннісні орієнтації. Ці методи дозволяють дослідникам отримати більш детальну та контекстуальну інформацію про життя та переконання підлітків, а також про їх способи пристосування до складних умов.

Компаративні дослідження: У цьому підході порівнюються ціннісні орієнтації підлітків, які перебувають у зоні військового конфлікту, з підлітками, які живуть у стабільних умовах. Це дозволяє виявити специфічні особливості ціннісних систем, їх зміни та вплив війни на ціннісні орієнтації.

Довготривалі спостереження: Деякі дослідники використовують методологію довготривалих спостережень, щоб вивчити еволюцію ціннісних орієнтацій підлітків упродовж тривалого періоду. Цей підхід дозволяє

спостерігати зміни в ціннісних установках, а також виділити фактори, які впливають на ці зміни.

Ці підходи та методології не є вичерпним списком, але вони надають загальне уявлення про те, як досліджуються ціннісні орієнтації підлітків в умовах війни. Важливо розуміти, що дослідження в цій галузі повинні бути мультиметодними та мультидисциплінарними, щоб отримати більш повне і різностороннє розуміння впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз підходів до вивчення поняття «ціннісні орієнтації» у психологічній науці демонструє різноманітність і складність цього концепту. Різні теоретичні підходи надають різні інтерпретації та розуміння ціннісних орієнтацій, а також використовують різні методологічні підходи для їх дослідження.

Одним з ключових аспектів дослідження ціннісних орієнтацій є їх комплексний характер, що включає як когнітивні, так і емоційні аспекти. Розуміння ціннісних орієнтацій передбачає аналіз ієрархії цінностей, які впливають на мотивацію та поведінку особистості.

Теоретичні підходи до вивчення ціннісних орієнтацій включають соціокультурний підхід, який акцентує на впливі соціального середовища на формування цінностей, індивідуально-психологічний підхід, що висуває на перший план роль особистісних особливостей та інтерактивний підхід, який розглядає взаємодію між соціальними та індивідуальними факторами.

Враховуючи складність та багатогранність ціннісних орієнтацій, важливо застосовувати мультиметодні та мультидисциплінарні підходи до їх дослідження. Комбінування кількох методів, таких як анкетування, спостереження та інтерв'ю, дозволяє отримати більш повне та об'єктивне розуміння ціннісних орієнтацій.

Вивчення впливу війни на ціннісні орієнтації підлітків є важливою та актуальною темою, оскільки воєнні конфлікти мають серйозний вплив на життя молоді. Загальний уявлення про вплив війни на суспільство та особистість підтверджує, що воєнний стан має значний вплив на ціннісні орієнтації підлітків.

Дослідження, проведені українськими та зарубіжними дослідниками, виявили, що війна впливає на переоцінку цінностей, зміну пріоритетів та формування нових ціннісних орієнтацій у підлітків. Військовий конфлікт створює небезпечне середовище, яке порушує стабільність, безпеку та норми суспільства. Це може призводити до змін у сприйнятті цінностей, зокрема,

зростання важливості цінностей, пов'язаних з безпекою, виживанням та солідарністю.

Отже, дослідження поняття «ціннісні орієнтації» в психологічній науці є складним процесом, який вимагає використання різноманітних підходів та методів. Розуміння ціннісних орієнтацій сприяє покращенню нашого уявлення про людську природу, соціальні взаємини та сприяє розвитку ефективних стратегій підтримки та формування позитивних цінностей у суспільстві.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження

Дослідження проводилось на основі вибірки з учнів спеціалізованої школи №89 Печерського району м. Києва. Вибірка складалась з учнів 7-8 класів, які мали досвід перебування в зоні воєнного конфлікту або воєнного стану. Участь в опитуванні взяли 46 учнів 7-8 класів навчання.

Для збору даних було використано методи анкетування та спостереження. Анкета містила запитання, спрямовані на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, їхніх цінностей, інтересів та поглядів на життя. Спостереження проводилися за поведінкою та реакціями підлітків у різних ситуаціях, пов'язаних із воєнним конфліктом.

Перший етап дослідження полягав у теоретичному аналізі літературних джерел з питань формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків та її впливу на становлення особистості в умовах воєнного стану. Було визначено що у період підліткового віку формується ціннісно-мотиваційна сфера особистості, яка визначає її ціннісні орієнтації та мотиваційні настанови. Ці процеси можуть бути вплинуті різними факторами, зокрема, воєнним станом, що може спричинити зміну пріоритетів цінностей та мотивацій у підлітків.

На другому етапі проводилося анкетування підлітків та спостереження за їхньою поведінкою. На другому етапі дослідження проведено діагностування учнів 7-8 класів. Для емпіричного вивчення використано такі діагностичні методики: Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова – для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості.

Третій етап передбачав обробку та аналіз отриманих даних. Для цього використовувалися статистичні методи, такі як кореляційний аналіз та факторний аналіз.

На третьому етапі дослідження були розроблені рекомендації для педагогів та батьків щодо підвищення рівня ціннісно-мотиваційної сфери підлітків в умовах воєнного стану. Рекомендації базуються на отриманих результатах дослідження та враховуватимуть специфіку ситуації, пов'язаної з введенням воєнного стану.

Зокрема, педагогічні рекомендації будуть стосуватись методик формування ціннісно-мотиваційної сфери в умовах воєнного стану, використання педагогічних технологій та прийомів, які забезпечують підвищення мотивації до навчання та розвитку особистості. Також будуть розроблені рекомендації для батьків, які допоможуть їм забезпечити підтримку та стабільність у родинному середовищі для підлітків під час воєнного стану.

Для емпіричного вивчення використано такі діагностичні методики: Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова – для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості.

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова. Опитувальник складається з 32 питань. Побудований на основі шести шкал: ставлення до роботи, ставлення до інших людей, ставлення до грошей, ставлення до влади, ставлення до соціальних норм. П'ять із них з'ясовують зазначені вище параметри. Шоста шкала створена для визначення соціальної бажаності відповідей опитуваних.

Шкала соціальної бажаності містить сім тверджень. Відображає схильність або установку особистості представляти себе найбільш вигідної для себе сторони [10], тенденцію відповідати на питання згідно з соціальними нормами. Соціальна бажаність — найважливіше джерело зниження вірогідності психодіагностичних методик [11], тому в опитувальнику враховується цей феномен. Шкала соціальної

бажаності містить сім тверджень. Наприклад, твердження цієї шкали: «Якщо на мене кричать, я завжди стримуюсь»; «Я завжди приходжу в школу без запізнення»; «Я завжди говорю правду».

Питання в опитувальнику розставлені в певному порядку. Починається опитувальник з твердження, яке не викликає захисної реакції у підлітків, і відноситься до шкали соціальної бажаності.

Тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS) - це психологічний тест, який використовується для дослідження ціннісних орієнтацій людини. Тест складається з 36 запитань, що охоплюють шість основних ціннісних орієнтацій: традиційність, самоствердження, стимулювання, безпека, конформність та альтруїзм.

У тесті Рокіча використовується шкала 5-бальної оцінки, де 1 - «абсолютно не важливо», а 5 - «надзвичайно важливо». Відповіді на запитання дозволяють визначити рівень вираженості кожної ціннісної орієнтації у розглянутої особи.

Тест Рокіча є одним із найпоширеніших тестів для діагностики ціннісних орієнтацій і використовується як в дослідженнях, так і в клінічній практиці, в особливості у психотерапії. Оцінка рівня ціннісних орієнтацій дозволяє встановити наявність потенційних проблем у психічному стані та визначити можливі шляхи їх подолання.

Отже, опрацьовані у 2 розділі матеріали надають важливу інформацію про методологію дослідження та виявлення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків в умовах воєнного стану, що буде корисним для подальшого аналізу отриманих результатів.

2.2. Термінальні та інструментальні цінності сучасних підлітків

За основу для порівняльного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків було взято аналогічне дослідження 2021 (до початку воєнних дій). Дослідження було проведене у рамках магістерської роботи А. Стафій у місті Харкові [24].

Для досягнення поставлених завдань використовувались наступні методи дослідження: теоретичний аналіз (проаналізовано літературу та результати попередніх емпіричних досліджень) та психодіагностичний метод (застосовано методику «Ціннісні орієнтації М. Рокича» та методику «Визначення сформованості ціннісних орієнтацій Б. С. Круглова»).

Дослідження проведено на 60 учнів сьомих-восьмих класів Загальноосвітньої школи №14 міста Лисичанськ.

Термінальні і інструментальні цінності є теоретичним конструктом ціннісних орієнтацій, розробленим М. Рокичем, який базується на припущенні, що цінності можуть змінюватися під впливом виховання та культури. Цінності поділяються на два класи: термінальні (цінності, які мають значення самі по собі) та інструментальні (цінності, які використовуються для досягнення інших цілей). Інструментальні цінності зазвичай пов'язані з особистісними характеристиками, якими має володіти людина, тоді як термінальні цінності вказують на те, чого варто досягти в житті.

На рисунку 2.1. представлена ієрархічна структура термінальних цінностей підлітків. Аналіз цього рисунка показує, що серед термінальних цінностей підлітків переважають «Здоров'я» (30% опитаних підлітків), «Життєва мудрість» (25% опитаних підлітків) і «Активне діяльне життя» (33% опитаних підлітків). Більшість підлітків найвищу цінність приділяють активному та насиченому життю, на другому місці стоїть їх власне здоров'я, а на третьому - життєва мудрість. Таким чином, більшість підлітків мають конкретні цінності, зокрема цінності професійного самовираження та абстрактну цінність - «життєва мудрість». В сучасному світі підлітки все більше прагнуть мати яскраве життя та здійснюватися в ньому.

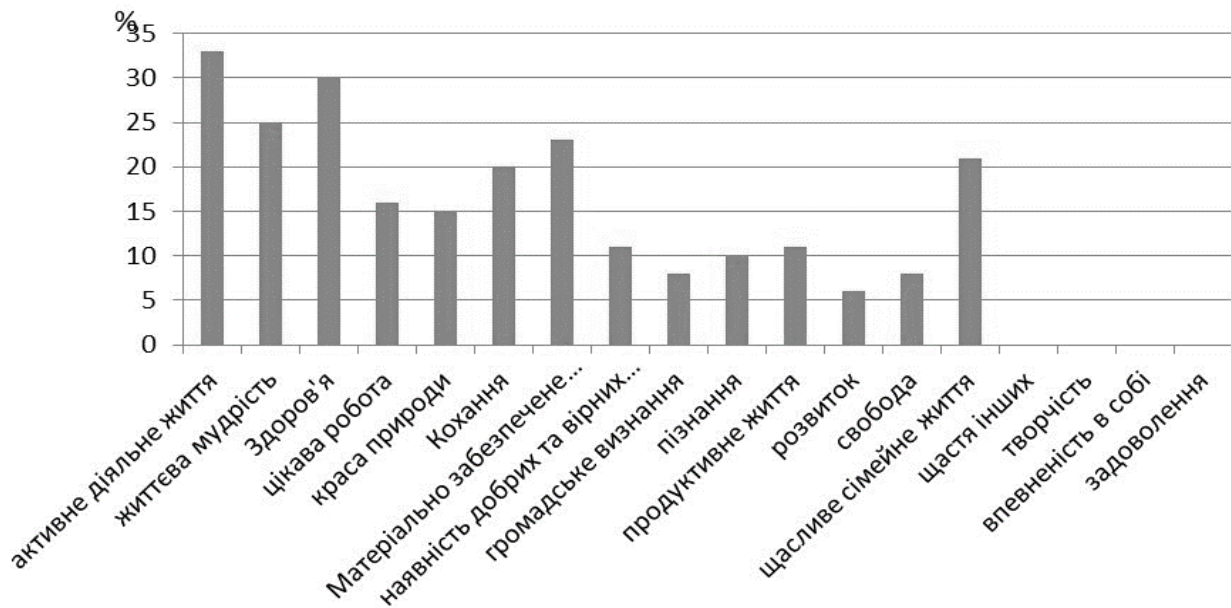

Рис. 2.1. Ієрархічна структура перших трьох показників термінальних цінностей підлітків

Підлітки віддали перевагу «Активному діяльному життю» як важливій цінності, ймовірно, через те, що протягом останніх двох років вони перебували у режимі дистанційного навчання і, ймовірно, почували відсутність активного соціального життя, яке вони мали до початку пандемії.

Цінність «Здоров'я» завжди була переважаючою для всіх людей, і підлітки також обрали її як термінальну цінність. Вибір термінальної цінності «Життєва мудрість» свідчить, мабуть, про бажання сучасних підлітків бути чесними перед собою і прагнення до самовдосконалення.

Водночас, підлітки не обрали такі цінності, як «Щастя інших», «Задоволення», «Творчість» та «Впевненість в собі». Це може свідчити про те, що розвиток їх нації та суспільства в цілому не є пріоритетним для сучасних підлітків, що може бути пов'язано з розповсюдженим індивідуалізмом. Необрання цінності «Творчість», можливо, свідчить про те, що підлітки не вважають себе творчими особистостями або не приділяють цінності творчості важливого значення в своєму житті. На рисунку 2.2 наведена ієрархічна структура інструментальних цінностей підлітків групи

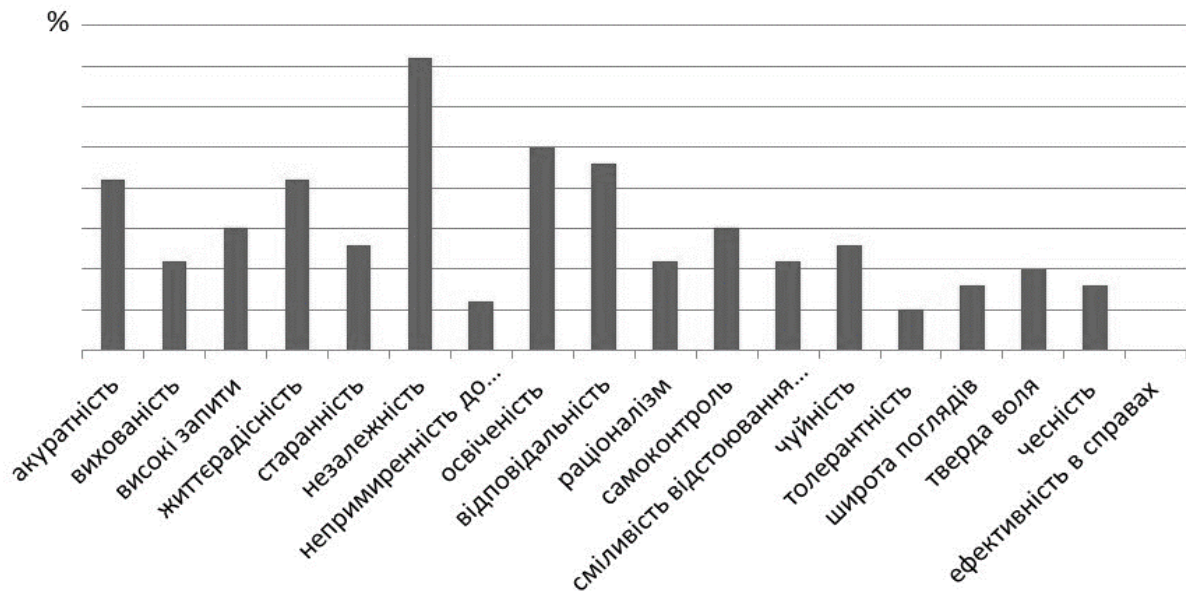

Рис. 2.2. Ієрархічна структура перших трьох показників інструментальних цінностей підлітків

Аналіз даних рисунка 2.2 дозволяє зробити такі висновки: для підлітків найважливішими інструментальними цінностями є «Незалежність», «Освіченість» та «Відповідальність». Сучасні підлітки вважають самодостатність і здатність діяти незалежно важливими для досягнення своїх життєвих цілей. Вони також віддають перевагу освіченості та відчуттю обов'язку як ключовим цінностям. Це свідчить про те, що підлітки в наш час прагнуть до більшої самостійності у досягненні своїх мет, відповідальності та набуття знань.

Особливо важливою є зв'язок між освіченістю та відповідальністю, що може бути пов'язано з тим, що підлітки обрали термінальну цінність «Життєва мудрість». Це означає, що підлітки розуміють, що широта їх знань є шляхом до досягнення кінцевої мети - мудрості життя. Це може бути пов'язано з тим, що в сучасній Україні вища освіта все частіше потрібна для знаходження роботи, тому підлітки усвідомлюють важливість володіння широким спектром знань.

Крім того, підлітки обрали ціннісний засіб «Відповідальність», що, ймовірно, пов'язано з їхнім вибором термінальної цінності «Здоров'я». Вони розуміють, що їх стан здоров'я залежить від їх власних дій та відповідального ставлення до нього.

На рисунку 2.3. представлені показники сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Рис. 2.3 Сформованість ціннісних орієнтацій підлітків

Аналіз даних рисунка 1.3 показує, що більшість підлітків сучасності (56% від загальної кількості підлітків) вже мають сформовані ціннісні орієнтації. Це означає, що вони володіють механізмом диференціації, який допомагає їм зробити ціннісний вибір та орієнтуватися у світі цінностей.

Однак існують і підлітки, які перебувають на етапі формування ціннісних орієнтацій (38% від загальної кількості підлітків). Це означає, що їх механізм диференціації знаходиться на початковій стадії розвитку. Ці підлітки ще не повністю визначили свої ціннісні пріоритети і знаходяться в процесі формування свого світогляду.

Є також підлітки, у яких механізм диференціації ще не сформований. Це може бути пов'язано з тим, що вони перебувають на етапі активного навчання і формування, коли вони зазнають впливу різних цінностей та переживань. Ці підлітки потребують додаткової підтримки та навчання для розвитку свого механізму диференціації.

Отже, дані рисунка 2.3 свідчать про різні етапи формування ціннісних орієнтацій у підлітків сучасності, де більшість вже має сформовані ціннісні пріоритети, але також існують ті, хто знаходиться на етапі активного формування

та розвитку. В таблиці 2.1. наведені результати порівняння сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Таблиця 2.1

Результати порівняння сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Стан	%	%	F	P
Формуються – сформовані	38	56	2.022	–
Формуються – несформовані	38	5	7.313	0.01
Несформовані – сформовані	5	56	6.864	0.01

Аналіз даних таблиці 2.1 вказує на те, що підлітки вже сформували деякі ціннісні орієнтації, але також знаходяться на етапі формування. Це може бути пов'язано з їх навчанням у школі та процесом формування особистісних якостей.

Зміни, що відбулися в нашому суспільстві протягом першої чверті ХХІ століття, не сильно вплинули на певні сенсожиттєві орієнтації, такі як рівень сформованості і стійкості життєвих цілей та локус контролю. Ці орієнтації характеризуються нестійкістю свого прояву, ймовірно, через процес формування особистості в даному віковому періоді.

Фізичне і психічне здоров'я є однаково важливими термінальними цінностями для підлітків. Вони вважають, що самостійність, рішучість та широкі знання є засобами досягнення їх мети.

Найменш вагомими для підлітків є термінальні цінності, пов'язані з розвитком інших людей та творчістю. Ймовірно, це відбувається через зростаючу індивідуалістичну спрямованість особистості, що спостерігається у змінах, які відбулися в кінці ХХ і на початку ХХІ століть.

Аналогічно, спостерігається тенденція до формування ціннісних орієнтацій у підлітків, де цей аспект ціннісно-сислової сфери особистості є вже сформованим або знаходиться на етапі формування.

Тестування сучасних підлітків, які були свідками воєнних дій в Україні, засобами методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (в модифікації Б. Круглова), показало, що вони розвивають свої ціннісні уявлення, особливо в сфері знань

(«цінності-знання»), які відображають впевненість в тому, що образ дій, що базується на цінностях (чесноті, рівності, вихованості), є більш бажаним з особистої та суспільної точки зору.

Тестування проводилося шляхом оцінювання кожної окремої цінності за 5-бальною шкалою в порядку зростання її значимості. Ця методика дозволяє виявити систему ціннісних орієнтацій особистості. Аналіз результатів дослідження здійснюється як за кількістю балів, так і за змістовними блоками, такими як етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи, індивідуалістичні, конформістські та альтруїстичні цінності, цінності самоствердження, цінності прийняття інших.

Додатково, для диференціації системи цінностей підлітків можна визначити їх ієрархію, переведенням балів у рангові позиції. Цінності, яким надавали найчастіше найвищу оцінку, вказують на провідну орієнтацію, тоді як ті, яким надавали найчастіше найнижчу оцінку, свідчать про незначущість цілей, пов'язаних з ними. Цінності, які згрупувалися посередині, й мали ситуативний характер і менш інформативні для загальної оцінки змістовної сторони ціннісних орієнтацій особистості.

Загальна вибірка респондентів налічувала 46 осіб, з яких 24 були віком 12 років, а 22 - віком 13-14 років. Діагностика пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, які пережили воєнні події в Україні, була проведена за допомогою вищезгаданої методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, в модифікації Б. Круглова.

Це дослідження надає можливість зрозуміти, як ціннісні уявлення формуються у підлітків, які стикаються з воєнними подіями, та дозволяє виявити їх систему ціннісних орієнтацій. Такий аналіз може бути корисним для розуміння впливу воєнних конфліктів на молоде покоління та врахування їх потреб у подальшому соціальному розвитку і підтримці.

У таблиці 2.2 наведено результати аналізу виявлених у підлітків інструментальних цінностей.

Таблиця 2.2

Розподіл вибірки за методикою ціннісних орієнтацій М. Рокіча
(термінальні цінності)

№	Термінальні цінності	Результат
1	Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);	3,5
2	Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);	3,45
3	Здоров'я (фізичне та психічне)	4,35
4	Цікава робота	4,0
5	Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві);	2,1
6	Любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);	3,9
7	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);	4,28
8	Наявність хороших і вірних друзів;	4,20
9	Суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);	3,6
10	Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);	3,35
11	Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);	3,75
12	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);	3,2
13	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);	2,5
14	Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);	3,1
15	Щасливе сімейне життя;	4,55
16	Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу і людства в цілому);	4,9

За результатами дослідження, найчастіше обрані підлітками термінальні цінності були такі: «щастя інших» (4,9), «щасливе сімейне життя» (4,55), «здоров'я» (4,35), «матеріально забезпечене життя» (4,28) та «наявність хороших і вірних друзів» (4,20).

«Спокій в країні» – щастя інших, був найвище оцінений підлітками, що може свідчити про їх бажання мирного та стабільного середовища для життя. Це може бути пов'язано зі сприйняттям невизначеності та конфліктів у суспільстві, де підлітки стикаються з різними проблемами та непевністю щодо майбутнього. Це обумовлюється воєнним станом в країні, тому що він вплинув на кожного українця. Тобто учні бажать стабільного та спокійного життя, принаймні такого, що було до війни, бо багато речей змінилося з її настанням.

«Щасливе сімейне життя» було другим за пріоритетністю вибором підлітків. Це свідчить про важливість родинних стосунків і благополуччя у їхньому житті. Результати дослідження показують, що підлітки цінують гармонійні взаємини з батьками та рідними, а також прагнуть до збереження і зміцнення сімейних зв'язків. Дана цінність пов'язана із воєнним станом, тому що в учні краще розуміють цінність, роль та підтримку сім'ї у кризовий період.

«Здоров'я» також було визнано високою термінальною цінністю серед підлітків. Це свідчить про їхню свідомість щодо важливості фізичного та психічного здоров'я для щасливого та задоволеного життя. Цінність здоров'я може відображати їхню бажання бути активними, енергійними та мати можливість насолоджуватися життям без обмежень, пов'язаних зі станом здоров'я. Усвідомлюючи значні соціально-економічні зміни та воєнний стан, що відбуваються в сучасному суспільстві, підлітки надають здоров'ю особливого значення як необхідній умові досягнення успіху в будь-якій сфері діяльності. Турбота про власне здоров'я визначає для них як процес, так і результат активного способу життя.

«Матеріально забезпечене життя» зайняло четверте місце серед вибраних термінальних цінностей. Це може вказувати на те, що підлітки оцінюють стабільність та достаток у своєму майбутньому. Вони можуть мати свідомість про необхідність матеріальних ресурсів для забезпечення комфорту та можливостей розвитку. Реалізація цього вибору підлітками задовольнить їх потребу в самостійності та надасть певної незалежності від батьків. Це, в свою чергу,

підсилюватиме можливість відчутти себе дорослим і виступатиме уявним, узагальненим зразком того соціального статусу, до якого можна прагнути.

«Наявність хороших і вірних друзів» була також визнана важливою термінальною цінністю для підлітків. Це підкреслює їхню потребу в соціальних зв'язках та підтримці ровесників. Для багатьох підлітків дружба є важливою складовою їхнього емоційного та соціального благополуччя. Порушення в цій сфері викликають тяжкі емоційні переживання, зміни в поведінці, зниження успішності. І навпаки, задоволення провідної потреби цього віку – «бути значущим в очах однолітків» – визначає формування стійкої адекватної самооцінки і сприяє успішному, безконфліктному особистісному розвитку.

Далі йдуть наступні термінальні цінності: «цікава робота» (4,0), «любов» (3,9), «продуктивне життя» (3,75), «суспільне покликання» (3,6), «активна життєдіяльність» (3,5), «життєва мудрість» (3,45), «пізнання» (3,35), «розвиток» (3,2), «свобода» (3,1), «впевненість у собі» (3,0). Найменш значущими цінностями є «розваги» (2,5), «творчість» (2,3), «краса природи і мистецтва» (2,1).

Серед інструментальних цінностей (табл. 2.2) підлітки віддали перевагу цінностям: «життєрадісність» (4,6), «самоконтроль» (4,45), «вихованість» (4,3), «чесність» (4,2), «освіченість» (4,15).

Найчастіше обирали «життєрадісність», що означає вміння радіти життю, незважаючи на жодні випробування; впевненість у перемозі. Наступна цінність «самоконтроль» – це здатність, яка дозволяє контролювати емоції, імпульсивну поведінку та імпульси, що дозволяє досягати цілей і завдань. Самоконтроль необхідний для успішного виконання більшості аспектів нашого життя, таких як навчання, робота, освіта та підтримка стосунків. Функція даної цінності полягає у підтримці балансу і стабільності, як всередині, так і ззовні. Враховуючий воєнний стан, часті повітряні тривоги та відключення електроенергії, учні надали перевагу саме цим цінностям, тому що для нормативного життя потрібно знаходити у собі сили не впадати в негативні емоції та цінити дрібниці життя.

Таблиця 2.3

Розподіл вибірки за методикою ціннісних орієнтацій М. Рокіча
(інструментальні цінності)

№	Інструментальні цінності	Результат
1	Акуратність, вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;	3,9
2	Вихованість (гарні манери);	4,3
3	Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);	2,6
4	Життєрадісність (почуття гумору);	4,6
5	Старанність (дисциплінованість);	2,3
6	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);	4,0
7	Непримиренність до недоліків у собі та інших;	2,0
8	Освіченість (широта знань, висока загальна культура);	4,15
9	Відповідальність (почуття боргу, вміння тримати своє слово);	3,7
10	Раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);	2,9
11	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна);	4,45
12	Сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів;	3,4
13	Тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);	
14	Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани);	3,75
15	Широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);	3,2
16	Чесність (правдивість, щирість);	4,2
17	Ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);	2,5
18	Чуйність (дбайливість)	3,45

Такі наступні цінності як «вихованість», «чесність», «освіченість», «незалежність» (4,0), «акуратність» (3,9) вказують на наявність зміщення цінностей в бік індивідуалізації.

Середні місця в ієрархії цінностей відведені: «тверда воля» (3,8), «терпимість» (3,75), «відповідальність» (3,7), «чуйність» (3,45), «сміливість»

(3,4), «широта поглядів» (3,2), «раціоналізм» (2,9). Малоцінними цінностями є: «високі запити» (2,6), «ефективність у справах» (2,5), «старанність» (2,3) та «непримиренність до недоліків у собі та інших» (2,0).

Загальний висновок, зроблений за методикою М. Рокіча, вказує на ієрархію та пріоритетність термінальних та інструментальних цінностей серед підлітків. Результати дослідження показують, що підлітки найбільш цінують спокій в країні, щасливе сімейне життя, здоров'я, матеріальне забезпечення та наявність хороших і вірних друзів.

Цінність «спокій в країні» була найвище оцінена підлітками, що може свідчити про їхнє бажання стабільного та мирного оточення. Цінність «щасливе сімейне життя» вказує на важливість родинних стосунків та благополуччя для підлітків. Здоров'я, матеріальне забезпечення та наявність хороших друзів також мають велику значущість для них.

У ієрархії термінальних цінностей наступні місця займають «цікава робота», «любов», «продуктивне життя», «суспільне покликання», «активна життєдіяльність», «життєва мудрість», «пізнання», «розвиток», «свобода» та «впевненість у собі». Ці цінності також мають вагому значущість для підлітків, але в порівнянні з першими п'ятьма вони отримали трохи менші оцінки.

У категорії інструментальних цінностей підлітки найбільш віддають перевагу «життєрадісності», «самоконтролю», «вихованості», «чесності» та «освіченості». Це свідчить про їхнє бажання розвивати позитивні характеристики та навички, які можуть сприяти їхньому особистому розвитку та досягненню успіху.

Загальна картина показує, що підлітки надають значення як особистим цінностям, пов'язаним зі своїм внутрішнім станом (наприклад, спокій, щастя, здоров'я), так і зовнішнім факторам (наприклад, сім'я, друзі, матеріальне благополуччя). Вони також виявляють зацікавленість у саморозвитку, самоконтролі та освіченості, що свідчить про їхню бажання стати розумнішими, впевненими в собі та успішними особистостями.

Важливо зазначити, що деякі цінності отримали меншу оцінку від підлітків. Наприклад, розваги, творчість і краса природи і мистецтва не мають такої великої значущості для них. Це може відображати зміни в сучасному світі, де підлітки можуть більше зосереджуватися на технологіях та інших формах розваг, а також на практичних аспектах життя.

Також варто відзначити, що в дослідженні було виявлено зміщення цінностей в бік індивідуалізації. Це вказує на те, що підлітки можуть надавати більшого значення власним потребам, бажанням та самовираженню, ніж соціальним нормам чи колективним інтересам.

Загалом, результати дослідження методикою М. Рокича надають корисну інформацію про цінності, які підлітки найбільше цінують. Ця інформація може бути використана батьками, педагогами та іншими фахівцями для кращого розуміння потреб та бажань підлітків, а також для розробки програм та стратегій, спрямованих на задоволення їхніх потреб і розвиток у відповідності з їхніми цінностями.

2.3. Особливості соціально спрямованих ціннісних орієнтацій сучасних підлітків

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова є інструментом, призначеним для вимірювання ціннісних пріоритетів і орієнтацій у людей. Цей опитувальник дозволяє отримати інформацію про те, які цінності є важливими для індивіда і як він сприймає світ навколо себе.

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова може охоплювати широкий спектр цінностей, які відображають різні аспекти життя і соціальних взаємин. Зазвичай він включає цінності, пов'язані з особистим щастям, сім'єю, кар'єрою, соціальними відносинами, культурою, духовністю та іншими сферами життя. Отримані результати опитування аналізуються, обробляються та інтерпретуються з метою з'ясування пріоритетних цінностей та орієнтацій респондентів. Це дозволяє розуміти, які цінності мають більшу значущість для конкретних осіб, їхні установки і пріоритети.

За результатами дослідження було отримано наступні дані (табл. 2.4)

Таблиця 2.4

Розподіл вибірки за методикою Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова

Назва шкали	% вибірки з високим рівнем
Ставлення до роботи	39,13%
Ставлення до інших людей	67,39%
Ставлення до грошей	23,91%
Ставлення до влади	19,56%
Ставлення до соціальних норм	26,08%
Соціальна бажаність	6,52%

Аналізуючи дані розподілу вибірки підлітків (46 осіб) за методикою опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової, можна зробити наступні спостереження:

Шкала «Ставлення до роботи»: 39,13% респондентів проявляють високий рівень ставлення до роботи. Це означає, що для цих підлітків робота має важливе значення, вони можуть бути мотивовані до досягнення успіху і задоволення від своєї праці.

Шкала «Ставлення до інших людей»: 67,39% респондентів мають високий рівень ставлення до інших людей. Це свідчить про те, що ці підлітки проявляють емпатію, дбайливість і повагу до інших. Вони можуть відчувати потребу у спілкуванні та підтримці від інших людей.

Шкала «Ставлення до грошей»: 23,91% респондентів мають високий рівень ставлення до грошей. Це означає, що для цих підлітків матеріальний благополуччя може бути важливим аспектом їхнього життя. Вони можуть вважати гроші зацікавленістю і можуть бути мотивовані до досягнення фінансового успіху.

Шкала «Ставлення до влади»: 19,56% респондентів мають високий рівень ставлення до влади. Це означає, що для цих підлітків важливо мати контроль і вплив на інших людей. Вони можуть бути мотивовані до лідерства та досягнення влади і авторитету.

Шкала «Ставлення до соціальних норм»: 26,08% респондентів мають високий рівень прояву ставлення до соціальних норм. Це означає, що для цих підлітків дотримання правил і норм поведінки в суспільстві є важливим. Вони можуть бути свідомими громадянами і прагнути жити відповідно до прийнятих норм.

Шкала «Соціальна бажаність»: лише 6,52% респондентів мають високий рівень прояву соціальної бажаності. Це означає, що для цих підлітків важливо бути сприйнятими позитивно і отримувати підтримку і схвалення від інших людей.

Загалом, дані розподілу вибірки підлітків вказують на різні ціннісні орієнтації серед опитаних. Частина підлітків виявляє високий рівень ставлення до роботи, інших людей, соціальних норм, грошей або влади. Однак, більшість підлітків проявляють балансовані ціннісні орієнтації, що вказує на те, що вони приділяють увагу різним аспектам життя, таким як праця, взаємини з іншими, дотримання норм і цінностей. Дослідження також виявило невелику кількість підлітків з високим рівнем соціальної бажаності, що може вказувати на потребу у позитивному сприйнятті соціальним оточенням.

Давайте проаналізуємо графік, що відображає нормальний розподіл результатів опитування серед школярів (Рис. 2.4). Ми можемо використовувати цю криву для визначення рівня соціальної спрямованості учнів на основі їхніх коефіцієнтів.

Рис.2.4 Коефіцієнт спрямованості учнів у період війни

Якщо значення коефіцієнту учня знаходиться в діапазоні від 0 до 0,5, це свідчить про низький рівень соціальної спрямованості. Іншими словами, такі учні виявляють обмежений інтерес до соціально-орієнтованих аспектів і можуть бути менш активними у суспільному житті.

Учні, чий значення коефіцієнту знаходяться в діапазоні від 0,6 до 0,8, можуть вважатися нормативною вибіркою. Це означає, що вони мають середній рівень соціальної спрямованості та демонструють інтерес і участь у суспільних справах у відповідній мірі.

Коли значення коефіцієнту учня перебувають у діапазоні від 0,9 до 1,0, це вказує на гіперсоціальність особистості. Такі учні проявляють високий рівень соціальної спрямованості і можуть бути дуже активними та зацікавленими у суспільних справах.

Аналізуючи цей графік та його розподіл, ми можемо отримати уявлення про рівень соціальної спрямованості серед школярів та виділити категорії залежно від їхніх коефіцієнтів.

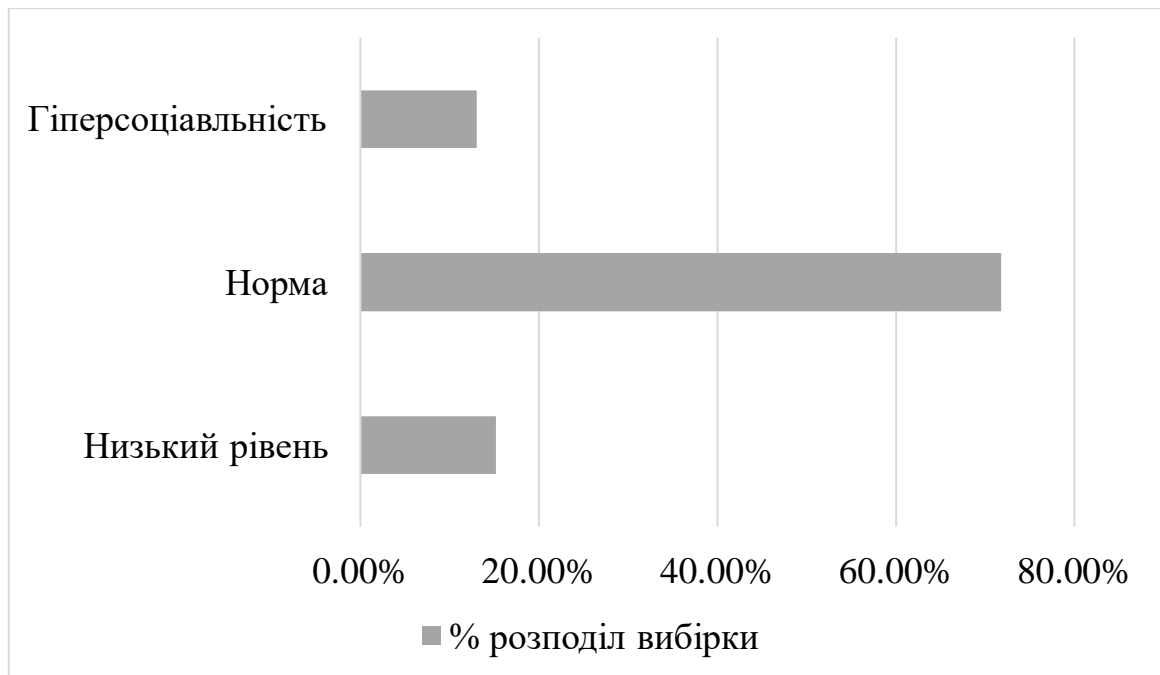

Рис. 2.5. Відсотковий розподіл спрямованості особистості підлітків у період війни

Якщо у підлітка спостерігається низький рівень соціальної спрямованості (15,2% опитаних), це свідчить про те, що для нього важливішими є матеріальний достаток та влада над іншими людьми. Такі діти вважають гроші головною цінністю у житті та прагнуть контролювати інших, наказувати їм і очікувати виконання своїх вимог. При цьому цінності, як допомога іншим людям,

дотримання соціальних норм і отримання задоволення від роботи, що перевищує її оплату, відіграють меншу роль.

Значна частина учнів (71,8%) має соціальну спрямованість особистості, що означає, що для них найважливіше дотримуватися правил поведінки, громадського порядку, поважати думку інших людей та мати цікаву і корисну для інших роботу. Вони мають збалансовані ціннісні орієнтації.

13% опитаних проявляють гіперсоціальну спрямованість особистості, де інтереси інших людей важливіші, ніж їхні власні інтереси і потреби. Таке ставлення може негативно впливати на формування особистості підлітка, оскільки воно сприяє стереотипній конформній поведінці та схильності підкорятися іншим.

Загальний висновок за методикою опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової на основі аналізу даних розподілу вибірки підлітків вказує на наявність різних ціннісних орієнтацій серед опитаних. Результати показують, що певна частина підлітків виявляє високий рівень прояву ставлення до роботи, інших людей, соціальних норм, грошей або влади.

Однак, важливим є те, що більшість підлітків мають збалансовані ціннісні орієнтації, де вони приділяють увагу різним аспектам життя, таким як праця, взаємини з іншими, дотримання соціальних норм і цінностей. Це може свідчити про формування у них здорових ціннісних орієнтацій, що сприяє їхньому психологічному і соціальному розвитку.

Аналіз результатів також виявив невелику кількість підлітків з високим рівнем соціальної бажаності, що може сигналізувати про потребу у позитивному сприйнятті соціальним оточенням. Це може вказувати на значущість соціальної підтримки та позитивної взаємодії з оточуючими для задоволення їхніх потреб.

В цілому, методика опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової допомагає отримати уявлення про ціннісні пріоритети підлітків і виявити наявність різних ціннісних орієнтацій серед них. Ця інформація може бути корисною для розробки програм та ініціатив,

спрямованих на підтримку підлітків у їхньому розвитку. Наприклад, можна врахувати високий рівень ставлення до роботи та сприяти розвитку навичок самомотивації та цілепокладання у підлітків. Звернення уваги на ставлення до інших людей може сприяти розвитку навичок емпатії, комунікації та формуванню здорових взаємин.

Також важливо врахувати, що підлітки можуть мати різний рівень прояву ціннісних орієнтацій, тому підхід до розвитку їхніх потреб повинен бути індивідуалізованим. Наприклад, для тих, хто має високий рівень ставлення до грошей, можна організувати освітні заходи з фінансової грамотності та розвитку фінансових навичок.

Необхідно також звернути увагу на підлітків з високим рівнем соціальної бажаності, оскільки це може свідчити про потребу у позитивному сприйнятті та підтримці. Створення сприятливого соціального середовища, включаючи підтримку позитивної групової динаміки та розвиток навичок соціальної взаємодії, може мати позитивний вплив на цих підлітків.

Узагальнюючи, аналіз методики опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає корисну інформацію для розуміння ціннісних пріоритетів підлітків.

Висновки до другого розділу

За результатами емпіричного дослідження виявлено, що найчастіше обрані підлітками термінальні цінності були такі: «щастя інших», «щасливе сімейне життя», «здоров'я», «матеріально забезпечене життя» та «наявність хороших і вірних друзів». Ми можемо відмітити, що отримані результати можуть свідчити про прагнення до миру та спокою у підлітків не лише для себе а й для оточуючих людей.

Серед інструментальних цінностей підлітки віддали перевагу цінностям: «життєрадісність», «самоконтроль», «вихованість», «чесність», «освіченість».

Загальна картина показує, що підлітки надають значення як особистим цінностям, пов'язаним зі своїм внутрішнім станом (наприклад, спокій, щастя, здоров'я), так і зовнішнім факторам (наприклад, сім'я, друзі, матеріальне благополуччя). Вони також виявляють зацікавленість у саморозвитку, самоконтролі та освіченості, що свідчить про їхню бажання стати розумнішими, впевненими в собі та успішними особистостями.

За методикою опитувальника визначення соціально спрямованих ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової на основі аналізу даних розподілу вибірки підлітків вказує на наявність різних ціннісних орієнтацій серед опитаних. Результати показують, що певна частина підлітків виявляє високий рівень прояву ставлення до роботи, інших людей, соціальних норм, грошей або влади.

Однак, важливим є те, що більшість підлітків мають збалансовані ціннісні орієнтації, де вони приділяють увагу різним аспектам життя, таким як праця, взаємини з іншими, дотримання соціальних норм і цінностей. Це може свідчити про формування у них здорових ціннісних орієнтацій, що сприяє їхньому психологічному і соціальному розвитку.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану за параметрами: інструментальні, термінальні та соціально спрямовані цінності

Порівнюючи дані за двома методиками, виявлено, що методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про ставлення підлітків до роботи, інших людей, грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності. За цією методикою було встановлено, що відносно велика частка підлітків проявляє високий рівень ставлення до роботи та інших людей, менша частка проявляє високий рівень ставлення до грошей, влади і соціальних норм, а лише невелика кількість підлітків має високий рівень соціальної бажаності.

Натомість, методика М. Рокіча зосереджується на виявленні термінальних цінностей та інструментальних цінностей підлітків. За цією методикою було встановлено, що серед термінальних цінностей найвищі місця займають «спокій в країні»

Продовжуючи аналіз методики М. Рокіча, можна відзначити, що серед обраних термінальних цінностей підлітками найвищі оцінки отримали такі цінності, як «спокій в країні», «щасливе сімейне життя», «здоров'я», «матеріально забезпечене життя» та «наявність хороших і вірних друзів». Ці цінності вказують на важливість стабільності, міжособистісних відносин, здоров'я та матеріального благополуччя для підлітків.

Серед інструментальних цінностей, які виокремлені за методикою М. Рокіча, підлітки найбільше цінують «життєрадісність», «самоконтроль», «вихованість», «чесність» та «освіченість». Ці цінності свідчать про важливість позитивного настрою, самодисципліни, вихованості, чесності та освіченості у житті підлітків.

Узагальнюючи отримані результати, можна сказати, що підлітки, які брали участь у дослідженні, проявляють високу оцінку ставлення до роботи та інших людей за обома методиками. Однак, методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про рівень ставлення до грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності, що дозволяє отримати більш повне уявлення про ціннісні орієнтації підлітків.

Враховуючи особливості кожної методики, важливо пам'ятати, що результати дослідження можуть бути обмежені вибіркою і контекстом, в якому було проведено дослідження. Необхідно враховувати, що розподіл вибірки складається з 46 підлітків, і це може не представляти повну картину ціннісних орієнтацій усіх підлітків у період воєнного стану.

Крім того, результати дослідження не дозволяють зробити прямого порівняння між двома методиками. Обидві методики мають свої особливості та шкали вимірювання, що робить їх результати унікальними. Тому, для більш точного порівняння, необхідно додаткове дослідження з використанням обох методик у тій самій вибірці.

Враховуючи це, важливо підкреслити, що обидві методики надають цінну інформацію про ціннісні орієнтації підлітків у період воєнного стану. Методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової дає більш детальну картину ставлення до різних аспектів життя, таких як робота, інші люди, гроші, влада, соціальні норми та соціальна бажаність. З іншого боку, методика М. Рокіча фокусується на ієрархії термінальних і інструментальних цінностей, що дозволяє зрозуміти, які цінності є найважливішими для підлітків у даному контексті.

Загалом, порівняльний аналіз результатів двох методик дозволяє отримати більш повне уявлення про ціннісні орієнтації підлітків у період воєнного стану. Ці дані можуть бути корисними для розробки програм та інтервенцій, спрямованих на підтримку та розвиток підлітків в умовах воєнного стану. Наприклад, на основі результатів дослідження можна визначити пріоритетні напрямки роботи з підлітками, спрямовані на підтримку їхньої мотивації до роботи, розвитку емпатії та поваги до інших людей, управління фінансовими

ресурсами, формування лідерських навичок та виховання громадянської свідомості.

Додатковою перевагою порівняльного аналізу є можливість виявлення схожостей і відмінностей у ціннісних орієнтаціях, що може вказувати на вплив воєнного стану на ціннісні пріоритети підлітків. Наприклад, висока відсоткова частка підлітків, які проявляють високий рівень ставлення до роботи та інших людей, може свідчити про їхню потребу в стабільності та підтримці у непевних умовах воєнного конфлікту.

Однак, для отримання більш точних та надійних результатів слід враховувати обмеження цього дослідження, такі як розмір вибірки, репрезентативність вибірки, а також можливі систематичні помилки, пов'язані з самооцінкою та впливом зовнішніх факторів.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану за двома методиками - М. Рокіча та О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової, надає цінну інформацію для розуміння ціннісних пріоритетів підлітків у таких складних умовах. Дані дослідження можуть бути використані для подальших досліджень і розробки програм та інтервенцій, спрямованих на підтримку підлітків у період воєнного стану.

Наприклад, з урахуванням високого рівня ставлення до роботи, можна розробити програми підтримки та розвитку професійних навичок підлітків, щоб вони мали можливість реалізувати свій потенціал у майбутньому, незважаючи на складні умови. Також важливим є сприяння розвитку емпатії та поваги до інших людей, можливість навчатися спілкуванню, співпраці та взаємодії з іншими.

Урахування ставлення до грошей може допомогти розробити фінансову грамотність і планування бюджету в контексті воєнного стану. Підліткам можна надати інструменти та навички управління фінансами, щоб вони могли ефективно використовувати ресурси та планувати своє майбутнє.

Звернення уваги на ставлення до влади може сприяти розвитку лідерських якостей та навичок управління, що можуть бути корисними в умовах конфлікту.

Важливо розвивати у підлітків позитивні форми впливу, співпрацю та співробітництво, щоб вони могли впливати на своє оточення позитивним способом.

Дослідження ціннісних орієнтацій підлітків також дає змогу врахувати їхні пріоритети і цінності у розробці програм психологічної підтримки, освітніх програм і соціальних інтервенцій. Це може включати навчання підлітків навичкам резилієнтності, розвитку позитивної самооцінки та самовизначеності, сприянню їхньому соціальному включенню та формуванню здорових міжособистісних відносин.

3.2. Загальні підходи щодо формування ціннісних орієнтацій під час воєнного стану

Проблема забезпечення повного та гармонійного розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, які були змушені залишити свою країну через війну, є одним з основних завдань психологів. Потрібно створити сприятливі умови для формування ціннісно-мотиваційної сфери та її компонентів. Це завдання може бути реалізовано за допомогою спеціальних психолого-педагогічних заходів, які здійснюються як психологами, так і педагогами в освітніх закладах.

Побудова моделі ґрунтується на теоретичних основах, таких як особистісно-орієнтований підхід до навчально-виховного процесу, принципи формування духовного простору особистості і наукові розвідки щодо механізмів формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Основні ідеї щодо психологічного супроводу, на яких ми базувалися при розробці психолого-педагогічної програми для гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, що стали свідками воєнних дій, узгоджуються з провідними ідеями науковців. Давайте розглянемо загальні особливості такого супроводу. Згідно з В. Поповим, супровід визначається як особлива форма надання тривалої соціальної й психологічної підтримки [76, с. 49]. Дослідники стверджують, що його вагомю особливістю є пошук джерел і ресурсів для ціннісного розвитку особистості. У процесі супроводу підліток залучається до соціокультурних цінностей [84, с. 196], сприяється самовизначенню та обранню життєвого шляху [91, с. 42] та розвитку моральної спрямованості школярів [46, с. 52]. Важливою умовою успішної реалізації супроводу є плідна співпраця між всіма учасниками взаємодії: дітьми, батьками, педагогами та психологами.

Отже, впровадження психолого-педагогічного супроводу є необхідною умовою для гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, що стали свідками воєнних дій в Україні. Щоб забезпечити профілактику, діагностику та психолого-педагогічну підтримку, працівники соціально-психологічної служби

школи та педагоги повинні виконувати завдання не лише з навчання та виховання, але й сприяти гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків. Особлива увага має бути приділена дослідженню засобів гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, що стали свідками воєнних дій в Україні. З цією метою, для зручності, ми поділили їх на дві групи: педагогічні заходи для психологів, соціальних педагогів, вчителів (лекції, практичні семінари, участь у круглих столах та методичних зборах) та активне соціально-психологічне навчання з підлітками (соціально-психологічні тренінги).

Психологічним чинником, що є значним фактором впливу на особистість школяра та його ціннісно-мотиваційну сферу, являється соціально-психологічний тренінг. Соціально-психологічний тренінг, як активний спосіб навчання, може бути використаний, як альтернатива традиційним методам і формам навчання [89, с. 75].

Оскільки ціннісно-мотиваційна сфера підлітків складається з трьох компонентів - пізнавального, емоційного і мотиваційного, важливо, щоб у процесі соціально-психологічного тренінгу були враховані всі ці компоненти. Метою соціально-психологічного тренінгу є розкриття особистісного потенціалу підлітка та сприяння його саморозвитку шляхом активного самопізнання. Цей процес розширює межі самоідентифікації та сприяє формуванню адекватної самооцінки та створенню реалістичного уявлення про себе. Варто зауважити, що перераховані особливості ціннісно-мотиваційної сфери найбільш активно формуються саме під час підліткового віку. Цей факт підкреслює необхідність включення соціально-психологічного тренінгу в роботу з підлітками, які є свідками воєнних дій в Україні.

Аналізуючи психологічні механізми формування цінностей, мотивів та особистісних смислів, ми можемо перенести їх зміст на гармонізацію ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, що стали свідками воєнних дій в Україні, під час психолого-педагогічного супроводу. Використовуючи такий супровід, ми можемо досягти наступних результатів:

Прямий вплив на ціннісно-мотиваційну сферу особистості, спрямований на засвоєння цінностей. Для досягнення цієї мети можна використовувати анкети, міні-інтерв'ю та усні бесіди зі школярами, щоб обговорити проблеми життєвих цілей, основні суспільні й індивідуальні цінності, пріоритети у світогляді та особливості вибору у ситуаціях невизначеності.

Використання механізму ідентифікації для формування заданого ставлення до конкретного об'єкта. Підліток може почати ототожнювати себе з ідеалами, зразками та суспільними цінностями, а також зі своїми власними прагненнями та цілями. Цей процес дозволяє учневі побачити свої особливості з нової перспективи та оперувати відношенням, яке виникає у результаті порівняння з оточуючими.

Використання стимулюючої мотивації для активного вияву засвоєних норм і цінностей у власній поведінці й діяльності. Цей механізм, відомий як інтерналізація, передбачає застосування змагальної мотивації як важливої складової пізнавальної мотивації старшокласників. Змагальна мотивація допомагає актуалізувати цінності і смислові орієнтації. Глибина особистісного смислу, що виникає з цього змагального мотиву, і сильне ставлення до цілей конкретної діяльності підлітка, збільшують ймовірність того, що цей мотив стане мотивом-перспективою, найстійкішим компонентом загальної мотивації підлітків, а також частиною їхніх поведінкових стратегій і орієнтирів.

Отже, аналіз психологічних механізмів формування цінностей, мотивів та особистісних смислів в контексті психолого-педагогічного супроводу підлітків, що стали свідками воєнних дій в Україні, надає нам можливість впливати на їх ціннісно-мотиваційну сферу. Це досягається шляхом прямого впливу на цінності, використання механізму ідентифікації та стимулюючої мотивації.

3.3. Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану

Соціально спрямовані цінності – це цінності, які сприяють розвитку позитивних рис характеру, успішному вирішенню життєвих завдань, здоров'ю та задоволенню життям. Цінності можуть бути соціально спрямованими, якщо вони сприяють позитивному розвитку особистості та її успішності у житті. До соціально спрямованих цінностей можуть відноситися, наприклад, здоров'я, навчання, праця, сім'я, дружба, чесність, відповідальність, толерантність, допомога іншим, самовдосконалення, культурність, екологічна свідомість тощо. Соціально спрямовані цінності можуть бути важливими для підлітків у період воєнного стану, оскільки вони сприяють позитивному розвитку та допомагають вирішувати складні життєві ситуації.

Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану може базуватись на розумінні впливу воєнного конфлікту на їхнє життя, ідентичність і ціннісні установки. Основні компоненти цієї моделі можуть включати наступні елементи:

1. Контекст воєнного стану: Модель повинна враховувати особливості воєнного конфлікту, які впливають на життя підлітків. Це можуть бути елементи, такі як загроза безпеці, перешкоди в доступі до освіти та розвитку, соціальна нестабільність тощо.

2. Вплив сім'ї: Сімейне середовище важливо для формування ціннісних орієнтацій підлітків. Модель може розглядати роль батьків, родинної підтримки, виховання цінностей та як ці фактори можуть змінюватись в умовах воєнного стану.

3. Соціальне середовище: Отримання підтримки та взаємодії з ровесниками, школою, громадою та іншими соціальними агентами може впливати на формування ціннісних орієнтацій. Важливо врахувати, як воєнний стан впливає на соціальну структуру та можливості соціального включення підлітків.

4. Стратегії копіngu: Модель може досліджувати, як підлітки виробляють стратегії копіngu та адаптації до воєнного конфлікту. Це можуть бути такі стратегії, як підтримка від родини, участь у групах ровесників, зайнятість, пошук нових цінностей тощо.

5. Розвиток резилієнтності: Модель може враховувати процес розвитку резилієнтності підлітків у період воєнного стану. Резилієнтність - це здатність до відновлення, адаптації і розвитку під час стресових ситуацій. Модель може орієнтуватися на засоби підтримки резилієнтності, такі як розвиток особистих навичок, соціальна підтримка, формування позитивного мислення та самооцінки.

6. Роль освіти: Освіта грає важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій підлітків. Модель може розглядати, як воєнний стан впливає на доступ до освіти, якість освіти та можливості навчання. Важливо розглянути, як освіта може сприяти формуванню конструктивних ціннісних орієнтацій, розвитку критичного мислення та соціальних навичок.

7. Індивідуальні фактори: Модель повинна враховувати індивідуальні особливості підлітків, такі як їхні цінності, інтереси, потреби та характеристики особистості. Різні підлітки можуть мати різний спосіб сприйняття воєнного стану і формування своїх цінностей.

Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану повинна враховувати комплексний підхід, який включає фактори контексту, сім'ї, соціального середовища, стратегії копіngu, розвитку резилієнтності, освіти та індивідуальних особливостей. Ця модель може допомогти зрозуміти процес формування ціннісних орієнтацій підлітків у контексті воєнного стану, сприяти їхньому психологічному, соціальному та освітньому розвитку, а також підтримати їхню резилієнтність і адаптацію до складних умов.

Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану може включати наступні етапи:

1. Формування психологічної безпеки. У період воєнного стану підлітки можуть переживати стрес та тривогу, що може впливати на їхні ціннісні орієнтації. Тому перший етап моделі – формування психологічної безпеки, який може включати психологічну підтримку та психологічну реабілітацію.

2. Розвиток соціальних навичок. У період воєнного стану підлітки можуть втратити зв'язок з друзями та рідними, що може впливати на їхні ціннісні орієнтації. Тому другий етап моделі – розвиток соціальних навичок, який може включати тренінги з комунікації та співпраці, а також створення груп підтримки та спільнот, де підлітки зможуть об'єднатися та підтримувати один одного.

3. Створення позитивного соціального середовища може сприяти формуванню соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану. Це може бути досягнуто через різноманітні соціальні проекти, спрямовані на підвищення соціальної свідомості та підтримку громадського здоров'я. Серед таких проектів можуть бути інформаційні кампанії, спрямовані на формування позитивного ставлення до інших народів та культур, забезпечення доступу до різних видів підтримки (наприклад, психологічної підтримки) та інші.

4. Залучення підлітків до участі в громадських проектах та ініціативах може стати ефективним інструментом формування конструктивних ціннісних орієнтацій. Це дозволить підліткам відчувати свою значущість та важливість у громадському житті, а також допоможе розвинути навички співпраці, толерантності та взаєморозуміння.

5. Сімейне виховання є одним з найважливіших чинників формування ціннісних орієнтацій підлітків. Родина може стати ключовим джерелом виховання толерантності, емпатії та взаємодії з іншими людьми. Важливо забезпечити, щоб сімейне виховання було спрямоване на формування конструктивних ціннісних орієнтацій, таких як повага до прав людини, гуманізм.

Рис.3.1 Модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану

Протягом такого періоду воєнного стану, модель може пропонувати наступні стратегії та інтервенції:

Психологічна підтримка: Забезпечення доступу до психологічної підтримки та консультування для підлітків, які можуть бути психологічно стресовані внаслідок воєнного конфлікту. Це може включати індивідуальну та групову психотерапію, яка допоможе їм впоратися з емоційними та психологічними труднощами.

Соціальна підтримка: Створення сприятливих умов для підтримки взаємодії з ровесниками, вчителями, сім'єю та громадою. Це може включати формування підліткових груп для обміну досвідом, спільного навчання та підтримки одне одного.

Розвиток навичок миротворця: Виховання цінностей толерантності, взаєморозуміння та поваги до інших. Модель може включати навчання навичкам врегулювання конфліктів, сприяння мирним способам вирішення проблем та виховання культури діалогу.

Освітні можливості: Забезпечення доступу до якісної освіти, навіть у складних умовах воєнного стану. Це може включати організацію дистанційного навчання, використання інноваційних методів та технологій, які сприяють навчанню та розвитку підлітків. Такі освітні можливості можуть допомогти зберегти інтерес до навчання, розвивати їхні таланти та вміння, а також надати підтримку у подоланні негативного впливу воєнного стану.

Громадська участь: Сприяння участі підлітків у громадських проектах, які сприяють позитивним змінам в їхньому середовищі. Це можуть бути проекти з екології, мистецтва, волонтерства тощо. Участь у таких ініціативах може допомогти підліткам відчувати свою активну роль у громадському житті та розвивати в них відповідальність та соціальну свідомість.

Сприяння розвитку резилієнтності: Модель повинна враховувати засоби підтримки резилієнтності підлітків, які допоможуть їм протистояти стресу та труднощам, пов'язаним з воєнним станом. Це може включати розвиток самоуправління, позитивного мислення, здатності до переборення труднощів та підтримки від родини та професіоналів.

Ця модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану має на меті підтримати їхнє фізичне, емоційне та соціальне благополуччя, сприяти розвитку позитивних цінностей, навичок та якостей, які допоможуть їм стати активними та позитивно налаштованими громадянами навіть у важкому періоді воєнного конфлікту.

Таким чином, формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій у підлітків у період воєнного стану є складним та багатоаспектним процесом, який потребує комплексного підходу та взаємодії різних структур та інститутів.

Висновки до розділу 3

Отже порівнюючи дані за двома методиками, виявлено, що методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про ставлення підлітків до роботи, інших людей, грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності. За цією методикою було встановлено, що відносно велика частка підлітків проявляє високий рівень ставлення до роботи та інших людей, менша частка проявляє високий рівень ставлення до грошей, влади і соціальних норм, а лише невелика кількість підлітків має високий рівень соціальної бажаності.

Натомість, методика М. Рокіча зосереджується на виявленні термінальних цінностей та інструментальних цінностей підлітків. За цією методикою було встановлено, що серед термінальних цінностей найвищі місця займають «спокій в країні», «щасливе сімейне життя», «здоров'я», «матеріально забезпечене життя» та «наявність хороших і вірних друзів». Ці цінності вказують на важливість стабільності, міжособистісних відносин, здоров'я та матеріального благополуччя для підлітків.

Серед інструментальних цінностей, які виокремлені за методикою М. Рокіча, підлітки найбільше цінують «життєрадісність», «самоконтроль», «вихованість», «чесність» та «освіченість». Ці цінності свідчать про важливість позитивного настрою, самодисципліни, вихованості, чесності та освіченості у житті підлітків.

Узагальнюючи отримані результати, можна сказати, що підлітки, які брали участь у дослідженні, проявляють високу оцінку ставлення до роботи та інших людей за обома методиками. Однак, методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про рівень ставлення до грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності, що дозволяє отримати більш повне уявлення про ціннісні орієнтації підлітків.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану за двома методиками - М.

Рокіча та О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової, надає цінну інформацію для розуміння ціннісних пріоритетів підлітків у таких складних умовах. Дані дослідження можуть бути використані для подальших досліджень і розробки програм та інтервенцій, спрямованих на підтримку підлітків у період воєнного стану.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених на початку роботи завдань та проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Теоретичний аналіз підходів до вивчення поняття «ціннісні орієнтації» у психологічній науці демонструє різноманітність і складність цього концепту. Теоретичні підходи до вивчення ціннісних орієнтацій включають соціокультурний підхід, який акцентує на впливі соціального середовища на формування цінностей, індивідуально-психологічний підхід, що висуває на перший план роль особистісних особливостей та інтерактивний підхід, який розглядає взаємодію між соціальними та індивідуальними факторами.

Дослідження, проведені українськими та зарубіжними дослідниками, виявили, що війна впливає на переоцінку цінностей, зміну пріоритетів та формування нових ціннісних орієнтацій у підлітків. Військовий конфлікт створює небезпечне середовище, яке порушує стабільність, безпеку та норми суспільства. Це може призводити до змін у сприйнятті цінностей, зокрема, зростання важливості цінностей, пов'язаних з безпекою, виживанням та солідарністю.

2. Для проведення емпіричного дослідження було складено поетапний план, підібрано методологічний інструментарій та сформовано вибірку дослідження. Дослідження проводилось на основі вибірки з учнів спеціалізованої школи № 89 Печерського району м. Києва. Участь в опитуванні взяли 46 учнів 7-8 класів навчання.

Для емпіричного вивчення використано такі діагностичні методики: Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова – для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості.

За результатами емпіричного дослідження за методикою М. Рокіча виявлено, що найчастіше обрані підлітками термінальні цінності були такі:

«щастя інших», «щасливе сімейне життя», «здоров'я», «матеріально забезпечене життя» та «наявність хороших і вірних друзів». Ми можемо відмітити, що отримані результати можуть свідчити про прагнення до миру та спокою у підлітків не лише для себе а й для оточуючих людей. Серед інструментальних цінностей підлітки віддали перевагу цінностям: «життєрадісність», «самоконтроль», «вихованість», «чесність», «освіченість».

Загальна картина показує, що підлітки надають значення як особистим цінностям, пов'язаним зі своїм внутрішнім станом (наприклад, спокій, щастя, здоров'я), так і зовнішнім факторам (наприклад, сім'я, друзі, матеріальне благополуччя). Вони також виявляють зацікавленість у саморозвитку, самоконтролі та освіченості, що свідчить про їхню бажання стати розумнішими, впевненими в собі та успішними особистостями.

За методикою опитувальника визначення соціально спрямованих ціннісних орієнтацій О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової на основі аналізу даних розподілу вибірки підлітків вказує на наявність різних ціннісних орієнтацій серед опитаних. Результати показують, що певна частина підлітків виявляє високий рівень прояву ставлення до роботи, інших людей, соціальних норм, грошей або влади.

3. Порівнюючи дані за двома методиками, виявлено, що методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про ставлення підлітків до роботи, інших людей, грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності. За цією методикою було встановлено, що відносно велика частка підлітків проявляє високий рівень ставлення до роботи та інших людей, менша частка проявляє високий рівень ставлення до грошей, влади і соціальних норм, а лише невелика кількість підлітків має високий рівень соціальної бажаності.

Натомість, методика М. Рокіча зосереджується на виявленні термінальних цінностей та інструментальних цінностей підлітків. За цією методикою було встановлено, що серед термінальних цінностей найвищі місця займають «спокій в країні».

Узагальнюючи отримані результати, можна сказати, що підлітки, які брали участь у дослідженні, проявляють високу оцінку ставлення до роботи та інших людей за обома методиками. Однак, методика О.С. Недибалюк та Н.Ю. Максимової надає більш детальну інформацію про рівень ставлення до грошей, влади, соціальних норм і соціальної бажаності, що дозволяє отримати більш повне уявлення про ціннісні орієнтації підлітків.

4. На третьому етапі дослідження були розроблені рекомендації для педагогів та батьків щодо підвищення рівня ціннісно-мотиваційної сфери підлітків в умовах воєнного стану. Рекомендації базуються на отриманих результатах дослідження та враховуватимуть специфіку ситуації, пов'язаної з введенням воєнного стану.

За результатами емпіричного дослідження було створено модель формування соціально спрямованих ціннісних орієнтацій підлітків у період воєнного стану. Дана модель включає в себе принципи роботи з підлітками у період військового стану та основні аспекти формування конструктивних ціннісних орієнтацій.

Модель формування конструктивних ціннісних орієнтацій підлітка у період війни включає в себе діагностичний етап вивчення потреб підлітка, формувальний етап (формування та розвиток конструктивних ціннісних орієнтацій підлітка, особливості взаємодії з ним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антошків Ю. М. А. С. М. Особистість в екстремальних умовах : thesis. 2015. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/6709> (дата звернення: 03.05.2023).
2. Вергеліс О. Світла особистість. *Дзеркало тижня*. 2018. 11–17 серп. С. 16.
3. Вздутьська В. Українська підліткова література 2000–2015 років (Стислий огляд художньої прози). *Дивослово*. 2016. № 1 (706). С. 48–52.
4. Горнар І. І. Особистість та особливості її вияву. *Pedagogy, psychology and teaching methods: international experience*. 2021. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-114-5-18> (дата звернення: 03.05.2023).
5. Дубравська Н. М. Підліткова депресія: психологічний екскурс. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2015. Вип. № 2 (27). С. 66–68.
6. Зайченко Н. «Право на особистість» Концепсьон Ареналь. *Молодь і ринок*. 2017. № 5 (148), трав. С. 11–15.
7. Засецька А. С. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018. Т. 9. С. 89–93. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3725> (дата звернення: 03.05.2023).
8. Засецька А. С. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018. Т. 9. С. 89–93. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3725> (дата звернення: 03.05.2023).
9. Звонок Г. Особистість. *Дніпро*. 2018. № 5/12. С. 23–30.
10. Ігнатенко О. В. Ціннісні сімейні та репродуктивні орієнтації сучасної молоді. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Т. 2. С. 93–102. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v2i.7516> (дата звернення: 03.05.2023).
11. Кияшко О. О. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Т. 6. С. 56–61. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v6i.7314> (дата звернення: 03.05.2023).

12. Кияшко О. О. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Т. 6. С. 56–61. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v6i.7314> (дата звернення: 03.05.2023).
13. Корнієнко Л. В. Вплив реклами на особистість : thesis. 2016. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/20556> (дата звернення: 03.05.2023).
14. Коротенко А. С. Ціннісні орієнтації молоді на сучасному етапі розвитку українського суспільства : thesis. 2015. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/19521> (дата звернення: 03.05.2023).
15. Кришталович А. А. Ціннісні орієнтації у студентському віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Т. 6. С. 72–76. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v6i.7317> (дата звернення: 03.05.2023).
16. Лисиця Ю., Lysytsia Y. Вплив засобів масової інформації на ціннісні орієнтації молоді : thesis. 2020. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/43261> (дата звернення: 03.05.2023).
17. Мельник А. Психологія самогубства. *Безпека життєдіяльності*. 2019. № 4, квіт. С. 26–28.
18. Особистість в екстремальних умовах : thesis. 2019. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/5736> (дата звернення: 03.05.2023).
19. Поліщук А. Ціннісні орієнтації та рефлексивність особистості як фактори впливу на обдарованих юнаків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2016. Вип. 1 (4). С. 91–94.
20. Попов В. В., Роров V. V. Ціннісні орієнтації суспільства як передумова ефективного державного управління : master's thesis. 2020. URL: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11333> (дата звернення: 03.05.2023).
21. Потапчук Т. Морально-ціннісні орієнтації молоді: ретроспективний аналіз. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: педагогічні науки*. 2018. № 2 (375). С. 59–64.
22. Про проведення парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді» : Постанова

Верхов. Ради України від 01.06.2016 р. № 1397-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1397-19#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

23. Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді»: Постанова Верхов. Ради України від 23.02.2017 р. № 1908-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-19#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

24. Стафій А. С. Особливості прояву ціннісних орієнтацій особистості підліткового віку. Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». 2021. 69 с.

25. Тараненко А. В. Дитяча психологія: науковий дискурс. *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту)*. 2018. Вип. 23. С. 101–106.

26. Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія. НУБіП, 2017. URL: <https://doi.org/10.31812/0564/1425> (дата звернення: 03.05.2023).

27. Хміляр О. Психологія поведінки суїцидента. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Т. 51, № 1. С. 144–150. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-51-1-144-150> (дата звернення: 03.05.2023).

28. Хміляр О. Психологія поведінки суїцидента. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 1-51. С. 144–150. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-0-1-51-144-150> (дата звернення: 03.05.2023).

29. Хорольська Т. А. Творчість. Культура. Особистість. *Актуальні проблеми духовності*. 2017. № 6. С. 30–41. URL: <https://doi.org/10.31812/apd.v0i6.1517> (дата звернення: 03.05.2023).

30. Ціннісні орієнтації сучасної особистості. *International humanitarian journal – sophia prima: dialogue of eternal recurrence*. 2017. URL: <https://doi.org/10.34170/2707-370x-2019-1-17> (дата звернення: 03.05.2023).

31. Шмиглюк О. Ціннісні орієнтації сучасних старшокласників з різним типом етнічної ідентичності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. Т. 12, № 10(55). С. 135–147. URL:

[https://doi.org/10.31392/npu-nc.series12.2020.10\(55\).13](https://doi.org/10.31392/npu-nc.series12.2020.10(55).13) (дата звернення: 03.05.2023).

32. Шмиглюк О. Ціннісні орієнтації сучасних старшокласників з різним типом етнічної ідентичності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. Т. 12, № 10(55). С. 135–147. URL: [https://doi.org/10.31392/npu-nc.series12.2020.10\(55\).13](https://doi.org/10.31392/npu-nc.series12.2020.10(55).13) (дата звернення: 03.05.2023).

33. Щепанська Х. Термінополе мовна особистість. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2022. С. 216–225. URL: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2022.245839> (дата звернення: 03.05.2023).

34. Яремко П. Влив депривації на особистість. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. С. 169–176. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-68-4-169-176> (дата звернення: 03.05.2023).

35. Beginner's mistakes. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.ch-009> (date of access: 03.05.2023).

36. Brouwers P. Historical periodization and the age of moore's law (1965-). *Groniek*. 2019. No. 220. URL: <https://doi.org/10.21827/groniek.220.37110> (date of access: 03.05.2023).

37. Byrne F. 59 The Adolescent sleep crisis: the causes, consequences and solutions. *10th europaediatrics congress, zagreb, croatia, 7–9 october 2021*. 2021. URL: <https://doi.org/10.1136/archdischild-2021-europaediatrics.59> (date of access: 03.05.2023).

38. Denysova M. F., Muzyka N. M. Teenage aggression as a consequence of improper nutrition. *Perinatologiya i pediatriya*. 2019. No. 1(77). P. 79–84. URL: <https://doi.org/10.15574/pp.2019.77.79> (date of access: 03.05.2023).

39. Dowd M. M. Periodization. *The palgrave encyclopedia of early modern women's writing*. Cham, 2022. P. 1–5. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-01537-4_438-1 (date of access: 03.05.2023).

40. Jones B. Techniques in crisis management involving school-age children. *Child and adolescent counseling*. New York, NY, 2021. URL: <https://doi.org/10.1891/9780826147646.0013> (date of access: 03.05.2023).
41. Junek W. Crisis management techniques transform adolescent behaviour. *Research outreach*. 2019. No. 109. P. 130–133. URL: <https://doi.org/10.32907/ro-109-130133> (date of access: 03.05.2023).
42. Kac A. S., CHernova E. O. Formation of personality tolerance among youth representatives (teenage) criminal gangs. *Scientific achievements of the third millennium*. 2019. URL: <https://doi.org/10.18411/scienceconf-09-2019-12> (date of access: 03.05.2023).
43. Karabanova O. A. Personal factors of coordination of professional and family career in youth. *Psychology of personality: real and virtual context*. 2020. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.11.02.43> (date of access: 03.05.2023).
44. Khan S., Qaiser K. Narcissism, personality traits and conspicuous consumption of brand in youth. *2nd international conference on future of social sciences*. 2019. URL: <https://doi.org/10.33422/2nd.icfss.2019.12.939> (date of access: 03.05.2023).
45. Kislyakov P. Prosocial predictors of personality tolerance in youth. *SCTCGM 2018 - social and cultural transformations in the context of modern globalism*. 2019. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.03.02.103> (date of access: 03.05.2023).
46. Kluckhohn F. (. Variations in value orientations. Creative Media Partners, LLC, 2021.
47. Kobzeva O. V. Assumptions of social space in adolescence and youth. *Psychology of personality: real and virtual context*. 2020. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.11.02.45> (date of access: 03.05.2023).
48. Krylova E. S. Depression in patients with personality disorder in youth. *Zhurnal nevrologii i psikiatrii im. S.S. korsakova*. 2018. Vol. 118, no. 8. P. 4. URL: <https://doi.org/10.17116/jnevro20181180814> (date of access: 03.05.2023).

49. Lavigne S. B., Pontinen H. M. Youth psychopathic traits inventory (YPI). *Encyclopedia of personality and individual differences*. Cham, 2017. P. 1–3. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_99-1 (date of access: 03.05.2023).
50. Levesque R. J. R. Adolescent crisis. *Encyclopedia of adolescence*. Cham, 2016. P. 1–3. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-32132-5_489-2 (date of access: 03.05.2023).
51. Levesque R. J. R. Adolescent crisis. *Encyclopedia of adolescence*. Cham, 2018. P. 94–96. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-33228-4_489 (date of access: 03.05.2023).
52. Mendolia S., Walker I. Youth unemployment and personality traits. *IZA journal of labor economics*. 2015. Vol. 4, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1186/s40172-015-0035-3> (date of access: 03.05.2023).
53. Moskalenko V. V., Maksom K. V. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. *Social work issues: philosophy, psychology, sociology*. 2019. № 1(13). С. 52–64. URL: [https://doi.org/10.25140/2412-1185-2019-1\(13\)-52-64](https://doi.org/10.25140/2412-1185-2019-1(13)-52-64) (дата звернення: 03.05.2023).
54. Mota J. A., Nuckols G., Smith-Ryan A. E. Nutritional periodization. *Strength and conditioning journal*. 2019. Vol. 41, no. 5. P. 69–78. URL: <https://doi.org/10.1519/ssc.0000000000000488> (date of access: 03.05.2023).
55. Nagornova V. V. The interconnection of consumption emotions and general emotional state of youth. *Psychology of personality: real and virtual context*. 2020. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.11.02.65> (date of access: 03.05.2023).
56. Nonlinear periodization / W. J. Kraemer et al. *Strength and conditioning journal*. 2015. Vol. 37, no. 6. P. 17–36. URL: <https://doi.org/10.1519/ssc.0000000000000179> (date of access: 03.05.2023).
57. Omar A. Building the best personality of youth from spb4k theory perspective. *8th international conference on multidisciplinary research 2019*. 2020. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.03.03.42> (date of access: 03.05.2023).

58. Periodization. *Medicine & science in sports & exercise*. 2019. Vol. 51, no. 4. P. 831. URL: <https://doi.org/10.1249/01.mss.0000554581.71065.23> (date of access: 03.05.2023).

59. Periodization. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.ch-003> (date of access: 03.05.2023).

60. Psychopathy checklist: youth version. *Encyclopedia of personality and individual differences*. Cham, 2020. P. 4180. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-24612-3_302125 (date of access: 03.05.2023).

61. References. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.0007> (date of access: 03.05.2023).

62. Shimolina M. V. Value orientations of modern youth. *International scientific conference*. 2022. URL: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2022.06.94> (date of access: 03.05.2023).

63. Strentz T. Negotiating with the adolescent in crisis. *Psychological aspects of crisis negotiation*. Third Edition. | New York: Routledge, 2018. | Revised edition of the author's *Psychological aspects of crisis negotiatio*, 2017. P. 116–124. URL: <https://doi.org/10.1201/9781315150581-13> (date of access: 03.05.2023).

64. The Lancet Child & Adolescent Health. Suicide in Indigenous youth: an unmitigated crisis. *The lancet child & adolescent health*. 2019. Vol. 3, no. 3. P. 129. URL: [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(19\)30034-3](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(19)30034-3) (date of access: 03.05.2023).

65. The Lancet Child & Adolescent Health. The hidden crisis of adolescent nutrition. *The lancet child & adolescent health*. 2022. Vol. 6, no. 1. P. 1. URL: [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(21\)00381-3](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(21)00381-3) (date of access: 03.05.2023).

66. The risk of relapse. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.ch-015> (date of access: 03.05.2023).

67. The start. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.ch-006> (date of access: 03.05.2023).

68. Training load. *Periodization*. 2022. URL: <https://doi.org/10.5040/9781350194557.ch-013> (date of access: 03.05.2023).

69. Vasyliiev Y. V. Futurrealny age periodization development and self-development. *Scientific bulletin of uzhorod national university. series: psychology*. 2021. No. 2. P. 14–18. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.3> (date of access: 03.05.2023).

70. Wiederhold B. K. The escalating crisis in adolescent mental health. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*. 2022. Vol. 25, no. 2. P. 81–82. URL: <https://doi.org/10.1089/cyber.2022.29237.editorial> (date of access: 03.05.2023).

71. Wright R. Periodization. *The cambridge history of the romance languages*. 2013. P. 107–124. URL: <https://doi.org/10.1017/cho9781139019996.004> (date of access: 03.05.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій

О.С. Недибалюк, Н.Ю. Максимова

Хід роботи: (варіант для групового обстеження) роздати бланки і психолог звертається до дітей: «Доброго дня! Я пропоную вам взяти участь у науковому дослідженні. Ми вивчаємо сучасних підлітків, їхнє ставлення до різних сторін життя. Зараз я зачитаю речення, а ви, будь ласка, дайте якщо згодні «так» – якщо ви згодні з тим, про що йде мова, або «ні» – якщо не згодні. Зауважте що серед цих тверджень немає правильних чи неправильних, нас просто цікавить ваша думка. Обробка результатів буде проводитися узагальнено, тому підписувати листочки не обов'язково»

Психолог зачитує твердження, намагаючись дотримуватися швидкого темпу, при цьому необхідно слідкувати за тим щоб всі діти встигали записувати відповідь. Інтонація, з якою зачитуються твердження має бути нейтральною.

1. Я завжди виконую свої обіцянки.
2. Для мене дуже важливо знайти роботу, яка буде цікавою.
3. В житті важливо допомагати іншим людям.
4. Тільки заможні люди варті поваги.
5. Найважливіше – мати владу над людьми.
6. Головне в житті – все робити за правилами.
7. Добре, коли турнікет в метро не працює, я пройду безкоштовно.
8. Нестерпно нудно, якщо робота не до душі.
9. Треба зважати на інтереси інших людей, коли домагаєшся свого.
10. Все можна купити за гроші.
11. Я злюся, якщо хто-небудь не підкоряється моїм вимогам.
12. Важливо дотримуватися громадського порядку.
13. Важливо, щоб робота була цікавою, а не те, скільки за неї платять.
14. Треба прощати тих, хто тебе образив.
15. Гроші є головною цінністю в житті.

16. Якщо на мене кричать, я завжди стримуюсь.
17. Мені подобається керувати іншими.
18. Я завжди буду платити за проїзд, навіть якщо впевнений, що не буде контролерів (за необхідності, пояснити: «на зупинці я зайшов, а контролер вийшов»).
19. Потрібно поважати батьків і літніх людей.
20. Я прагну навчитись робити те, що потрібне людям.
21. Я намагаюсь завжди бути чемним.
22. Я хочу працювати там, де мені будуть давати хабарі.
23. Я завжди приходжу в школу без запізнення.
24. Мені легко змусити інших робити те, що я хочу.
25. Я завжди говорю правду.
26. Головне – це відмінний результат праці, незалежно від оплати.
27. Треба бачити в людях, перш за все, хороше.
28. Найгірше – це відсутність грошей.
29. Мені подобається вказувати іншим, що вони повинні робити.
30. Можна робити те, що хочеш, навіть якщо інші це засуджують.
31. Я завжди про все розповідаю своїм батькам.
32. Спершу треба робити приємне для себе, а потім вже для інших.
- Для фіксації відповідей використовується бланк (Таблиця 1)

Таблиця 1. Бланк для внесення відповідей на питання опитувальника

№	Відповідь «так» або «ні»	№	Відповідь «так» або «ні»
1		17	
2		18	
3		19	
4		20	
5		21	
6		22	

7		23	
8		24	
9		25	
10		26	
11		27	
12		28	
13		29	
14		30	
15		31	
16		32	